

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

ТУРУБАРОВА АНАСТАСІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 159.922.761+159.922.27

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ
НЕПОВНОЛІТНІХ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ
В УМОВАХ ТРАВМАТОГЕННОГО СОЦІУМУ**

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

РЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2024

Дисертацією є рукопис

Дисертацію підготовлено шляхом самостійної роботи без наукового консультування.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор
Пілецька Любомира Сидорівна,
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника,
кафедра соціальної психології, завідувачка;

доктор психологічних наук, професор
Гейко Євгенія Вікторівна,
Центральноукраїнський державний
університет імені Володимира Винниченка,
кафедра психології та соціальної роботи, доцентка;

доктор психологічних наук, професор
Комар Таїсія Василівна,
Хмельницький національний університет,
кафедра психології та педагогіки, завідувачка.

Захист відбудеться «31» серпня 2024 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 29.051.11 Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля МОН України за адресою: 01042, м. Київ, вул. Іоанна Павла II, 17, ауд. 401.

Із дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті університету <https://snu.edu.ua/index.php/science/spetsializovani-vcheni-rady-iz-zahystu-dysertatsij-d-29-051-11/> та у науково-технічній бібліотеці Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля МОН України за адресою: 01042, м. Київ, вул. Іоанна Павла II, 17.

Реферат розісланий «30» липня 2024 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г.М. Побокіна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасні трансформаційні зміни у суспільстві спричинили необхідність вдосконалення системи освіти, що пов'язано, зокрема, з розумінням важливості соціального і особистісного розвитку неповнолітніх з особливими освітніми потребами, їх соціалізації та інтеграції у соціум. Ці зміни стимулювали вчених і практиків для пошуку нових шляхів забезпечення успішності цих процесів.

Слід зазначити, що проблема освіти неповнолітніх з особливими потребами складна, дискусійна, і, головне – вона є дійсно соціальною, оскільки її вирішення стосується інтересів великої кількості людей. Міжнародне співтовариство відносить її до правової проблеми, розв'язання якої покликане сприяти реалізації права людини на здобуття якісної освіти протягом усього життя. Це – політика держави у сфері розвитку системи загальної освіти для усунення бар'єрів та забезпечення активної участі всіх дітей в освітньому процесі.

Констатовано, що термін «діти з особливими освітніми потребами», який наразі почали активно використовувати, робить наголос на необхідності забезпечення додаткової підтримки у навчанні дітей, які мають відхилення у розвитку та потребують додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення їх рівного доступу до якісної освіти в умовах загальноосвітнього простору, пристосованого до задоволення особливих освітніх потреб кожної дитини. При цьому система освітніх послуг неповнолітніх з особливими освітніми потребами ґрунтується на принципі основного права таких дітей на освіту та права навчатися за місцем проживання. Це передбачає навчання в умовах закладу освіти, враховує їх індивідуальні особливості, рівень психофізичного розвитку та покликано унеможливити будь-яку дискримінацію.

Проте, наявна практика роботи з неповнолітніми з особливими освітніми потребами більшою мірою склалася у межах клінічного підходу, в якому особливі потреби розглядаються як патологія, порушення розвитку, що, у свою чергу, передбачає лікування, створення спеціальних служб тощо. Даний підхід певною мірою послаблює соціальну позицію неповнолітньої дитини і посилює її нерівний соціальний статус. Спеціальна освіта, з одного боку, є елементом соціального захисту неповнолітніх з особливими освітніми потребами та надає їм можливість одночасного лікування та навчання. З іншого боку, спеціальна освіта, сегрегуючи неповнолітніх з особливими освітніми потребами до спеціалізованих шкіл, інтернатів сприяє відтворенню усталеної соціальної структури, в якій вони згодом можуть займати і, нажалі, займають маргінальні статусні позиції. На протипагу соціально-психологічний підхід до процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами та їх соціально-психологічного супроводу, зокрема у межах інклюзивної освіти, прагне розвинути системну роботу, засновану на інтегративному та комплексному підходах і спрямовану на особистісний і соціальний розвиток таких неповнолітніх, що є надзвичайно затребуваним в умовах травмогенного соціуму серед тих дітей з особливими освітніми

потребами, які додатково зазнають вплив різноманітних психотравмівних чинників.

Стан розробки проблеми дослідження. Встановлено, що наукові дослідження з висунутої проблеми здебільшого проведено у галузі спеціальної чи медичної психології, а також педагогіки. У зазначеній площині напрацювання вчених були присвячені потребами інклюзивного навчання дітей з різними видами порушень, зокрема опорно-рухового апарату (М. Андреева, Ю. Бистрова, О. Гаяш, А. Крикун, Н. Кулик, О. Мартинчук, Л. Миськів, О. Поліщук, О. Романенко, Л. Ханзерук, О. Чеботарьова, О. Чопік, А. Шевцов та ін.), проблемам інтеграції неповнолітніх із порушеннями психофізичного розвитку у суспільство (В. Бондаренко, Л. Дивнич, Є. Клопота, А. Колупаєва, Т. Сак, Є. Синьова, О. Хохліна та ін.).

Вчені підкреслюють значущість психолого-педагогічної підтримки та вчасного надання корекційної допомоги цій категорії дітей. Так, у спеціальній психологічній та педагогічній науці є роботи, присвячені проблемам навчання, виховання та розвитку дітей із психофізичними порушеннями в умовах масової школи (В. Васильцова, І. Гудим, Т. Ілляшенко, Л. Калмикова, Т. Костенко, М. Кулеша, Л. Муренець, Ю. Носенко та ін.); розробці поняття соціальної та педагогічної інтеграції, виділенню її форм, аналізу переваг та недоліків, побудові різноманітних педагогічних моделей інтегрованого навчання дітей з різними типами дизонтогенезу (С. Бондаренко, О. Клопота, А. Колупаєва, І. Рубежанська, Т. Сак, В. Синьов, С. Шевченко та ін.). Дослідниками вивчалися організаційно-педагогічні та навчально-дидактичні умови здобуття освіти дітьми з обмеженими можливостями здоров'я в системі загальноосвітніх та спеціальних навчальних закладів (С. Бабаніна, Т. Данилова, В. Нечипоренко, М. Нікітіна, О. Позднякова, А. Прядкіна, А. Савчук, В. Смоляк, Ю. Стрюкова та ін.) тощо.

Сучасні спеціальні психолого-педагогічні дослідження свідчать про те, що у неповнолітніх з особливими освітніми проблемами наявні труднощі у психологічній адаптації, пов'язані з обмеженістю їх участі у багатьох подіях життя, важливих для формування особистості, а також з низьким рівнем сформованості практичних і соціально значущих навичок (А. Бамбуза, С. Демчук, Л. Нижник, О. Сагірова, О. Черепехіна та ін.).

Вітчизняними науковцями здійснювалися також спроби зрозуміти загальні та часткові закономірності вивчення супроводу дітей з особливими освітніми потребами, як психолого-педагогічного процесу, та логічно побудувати відповідні методологічні погляди і правила (Н. Андрійчук, О. Бабяк, О. Волошин, І. Гудим, Н. Дідик, Т. Жук, Т. Каменчук, Н. Карпенко, В. Кобильченко, Т. Костенко, Н. Колодна, А. Обухівська, І. Овчаренко, Л. Прохоренко, А. Руденок, Г. Якимчук та ін.).

Останніми роками все більше підкреслюється значущість визначення соціально-психологічних умов та забезпечення успішності процесу соціалізації дітей з особливими освітніми потребами і їх успішної інтеграції у соціум. Проте, незважаючи на значну кількість наукових дослідження щодо цієї проблеми, залишаються невирішеними соціально-психологічні проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах

травматогенного соціуму, зокрема соціально-психологічні аспекти організації навчання таких неповнолітніх в процесі їх соціалізації з урахуванням соціально-психологічної специфіки перебігу цього процесу в умовах різних інститутів соціалізації.

Потребують розгляду питання ресурсності життєстійкості неповнолітніх з особливими освітніми потребами відповідно до сучасних соціалізаційних викликів, задіяння проектно-модульного підходу до соціально-психологічного супроводу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму з метою забезпечення його ефективності та концептуалізація проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами у соціально-психологічній парадигмі наукового знання.

На особливу увагу заслуговує вивчення соціально-психологічної специфіки перебігу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами, які відчувають наслідки психотравмативних впливів в умовах сучасних соціогенних викликів, задля урахування цих даних при побудові комплексних соціально-психологічних програм оптимізації цього процесу.

Актуальність вирішення означеної проблематики, її складність, багатогранність та недостатнє розроблення теоретичних й практичних аспектів у спрямованості до умов сучасної освіти України, а також соціальна значущість, зумовили вибір теми дисертаційного дослідження *«Соціально-психологічні засади соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження проведене згідно наукового плану Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради і відповідає комплексним науково-дослідним темам кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля «Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі», «Соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу особистості засобами інноваційних психотехнологій в умовах трансформаційних змін сучасного суспільства». Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 10 від 31 травня 2024 р.).

Об'єкт дослідження – процес соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами.

Предмет дослідження – соціально-психологічні основи соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму.

Мета дослідження полягає у теоретико-емпіричному визначенні соціально-психологічних основ соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму; розкритті концептуальних та змістовно-процесуальних засад побудови і реалізації багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу

соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами у травмотогенному соціумі.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами у сучасному науковому просторі.

2. Розкрити соціально-психологічні проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами у травмотогенному соціумі та здійснити їх систематизацію.

3. Надати концептуальне соціально-психологічне обґрунтування проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмотогенного соціуму.

4. Виявити специфіку перебігу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмотогенного соціуму.

5. Розкрити концептуально-методологічні основи та зміст багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмотогенного соціуму і оцінити її ефективність.

6. Визначити організаційно-процесуальні засади успішності реалізації багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами у травмотогенному соціумі.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили: принципи системно-інтегративного підходу в психології (Є. Гейко, А. Коваленко, Г. Костюк, І. Пасічник та ін.); генетичний підхід до аналізу становлення особистості на різних вікових етапах життя (В. Бочелюк, З. Ковальчук, Т. Комар, С. Максименко, К. Седих, М. Тоба та ін.); концептуальні положення суб'єктно-діяльнісного (С. Гарькавець, І. Пасічник, О. Чебикін, Н. Чепелева, В. Чернобровкіна та ін.) та особистісно-компетентнісного (Н. Добровольська, О. Євдокімова, О. Лосієвська, Л. Онуфрієва, В. Рибалка, Ю. Швалб та ін.) підходів; теорії та моделі соціалізації особистості (А. Бандура, П. Бергер, О. Брім, У. Бронфенбренер, Л. Кольберг, Дж. Кольман, Ч. Кулі, І. Лінтон, Т. Лукман, Р. Медлін, Дж. Міллер, В. Москаленко, Е. Толмен, Ф. Хайдер, К. Халл, В. Циба та ін.), її соціокультурної самоідентифікації (О. Лісовий, В. Турбан, О. Шевяков та ін.); вивчення проблем вікових особливостей особистісного та соціального розвитку неповнолітніх (К. Андросович, І. Антоненко, І. Волженцева, С. Кузікова, В. Нечипоренко, Р. Павелків, В. Панок, Г. Побокіна, О. Позднякова, Т. Щербан та ін.), зокрема неповнолітніх з особливими освітніми потребами (В. Бочелюк, О. Голентовська, Л. Дивнич, Н. Кулик, М. Лукашевич, Н. Мельник, Л. Миськів, М. Панов, В. Рюль, В. Синьов, Є. Синьова, Л. Тараскіна, Л. Ходус, О. Хохліна, Г. Чередник, Л. Шавульська та ін.) та їх соціалізації (Ю. Бохонкова, Т. Говорун, Я. Гошовський, І. Гоян, Н. Завацька, О. Кохун, О. Литвиненко, О. Солодухова, О. Черепехіна та ін.); методологічні положення і принципи активного соціально-психологічного навчання та допомоги неповнолітнім (О. Блискун, А. Борисюк, І. Бурлакова, Ю. Завацький, О. Кононенко, Н. Максимова,

У. Михайлишин, Л. Пілецька, І. Попович, Я. Раєвська, Р. Шевченко, С. Яковлева, Т. Яценко та ін.).

Для досягнення поставленої мети та розв'язання висунутих завдань використано комплекс **методів дослідження**:

– *теоретичні*: теоретичний, порівняльний аналіз та синтез сучасних наукових й емпіричних досліджень з проблеми вивчення соціально-психологічних основ соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами у травматогенному соціумі, а також їх узагальнення, класифікація й систематизація;

– *емпіричні*: бесіда, спостереження, анкетування, психодіагностичні методики: методика діагностики вад особистісного розвитку (ДВОР) (З. Карпенко), тест «Вивчення ступеня соціалізації старшокласників» (І. Рожкова), тест «Інститути і механізми соціалізації особистості» (А. Лучинкіна), опитувальник соціально-психологічної адаптованості (К. Роджерс, Р. Даймонд), методики діагностики самооцінки (С. Будассі) та структури ціннісних орієнтацій (С. Бубнов), тест фрустраційної толерантності (С. Розенцвейг), «Опитувальник міжособистісних відносин» (В. Шутц), опитувальник «Соціально-психологічні характеристики суб'єкта спілкування» (В. Лабунська), проєктивна методика «Я, Значимий, Інші» (О. Купреєва), методика на визначення рівня психологічного реабілітаційного потенціалу (М. Халак), шкала тривожності Спілбергера-Ханіна, Гіссенський перелік скарг, шкала астеничного стану (Л. Майкова), тест «Запам'ятовування п'яти слів», методика «Виключення понять», тест «Структура навчальної мотивації школяра» (К. Замфір), опитувальник «Аналіз сімейних взаємин» (Е. Ейдеміллер, В. Юстиціс), методика «Незакінчені речення», соціометрія;

– *методи математичної обробки даних* із їх подальшою якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Статистична обробка даних і графічна презентація результатів дослідження здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 22.0).

Організація і база дослідження. У дослідженні взяли участь 318 неповнолітніх (172 хлопця та 146 дівчат) з особливими освітніми потребами (зі зниженим зором, зі зниженим слухом, з розладами аутистичного спектру) зі збереженою інтелектуальною сферою (експериментальна група (ЕГ)), які перебували на інклюзивному навчанні у 26 закладах загальної середньої освіти 9 областей України та м. Києва і їх батьки, а також 325 неповнолітніх (183 хлопця та 142 дівчини) без особливих освітніх потреб (контрольна група (КГ)). Вік досліджуваних 11-16 років.

Дослідження проводилося у три етапи в період з 2011 р. по 2024 р.

На *пошуковому етапі* здійснено аналіз, синтез, порівняння сучасних наукових та емпіричних досліджень з проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами у вітчизняній і зарубіжній науці, а також їх узагальнення, класифікація й систематизація; визначено концептуальні соціально-психологічні засади дослідження процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму.

На *констатувально-аналітичному етапі* виявлено соціально-психологічну специфіку перебігу процесу соціалізації неповнолітніх з

особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму; визначено цілі, завдання та методичний апарат емпіричного дослідження, а також проведено аналіз отриманих даних.

На *формульовано-впроваджувальному етапі* розроблено і апробовано багаторівневу соціально-психологічну програму оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами та визначено провідні соціально-психологічні умови її успішної реалізації в умовах травматогенного соціуму; здійснено інтерпретацію та узагальнення результатів проведеного дослідження.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечено методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних позицій, використанням взаємодоповнювальних методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісних та якісних методів аналізу отриманих емпіричних даних, використанням методів математичної статистики.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає у тому, що:

– *вперше*: визначено концептуальні засади дослідження процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму (модель, принципи, компоненти, алгоритм, стратегії, технології) у соціально-психологічній парадигмі наукового знання; *розкрито* соціально-психологічні проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами (в особистісному, міжособистісному та соціальному векторах), з їх систематизацією та артикуляцією витоків і змісту відповідних соціально-психологічних особливостей неповнолітніх зазначеної категорії, які випробовують травматогенні впливи; *запропоновано та операціоналізовано* структурно-функціональну модель соціально-психологічного супроводу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму, яка складається з організаційно-управлінського та практично-впроваджувального блоків і заснована на принципах мультидисциплінарності, системності, індивідуальності, позитивно-ресурсної діагностики, гуманізації, комплексності, безперервності супроводу (його спадкоємності і послідовності) та ін.; *доведено* необхідність і перспективність застосування проектно-модульного підходу до процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму (за діагностично-моніторинговим, організаційно-розвивальним, консультативно-корекційним, освітньо-просвітницьким модулями); *виявлено* специфіку перебігу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму (за рівнем психологічного реабілітаційного потенціалу у векторі ресурсності їх життєстійкості відповідно до його складових (емоційної стабільності, інтелектуального і мотиваційного потенціалу, особливостей оточення та широти спілкування, реабілітаційної компетентності); за їх особистісними особливостями та інтегральними соціально-психологічними характеристиками міжособистісних відносин);

– *розкрито* концептуально-методологічні основи багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму, її зміст та організаційно-процесуальні засади успішності реалізації, з розробкою й імплементацією навчально-методичного і змістовно-технологічного забезпечення цього процесу, виокремленням й обґрунтуванням принципів, методів, прийомів і психотехнологій його соціально-психологічного супроводу, а також соціально-психологічних умов і чинників (інтраперсональних та інтерперсональних) його оптимізації у травматогенному соціумі відповідно до різновиду інститутів соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами;

– *поглиблено та уточнено*: уявлення про сучасні підходи до вивчення феномену соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами; про соціально-психологічну сутність процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами та його змістовні й структурні особливості в умовах травматогенного соціуму;

– *отримало подальший розвиток*: методичне та процедурне забезпечення вивчення феномену соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами; погляди на особливості перебігу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму; підходи до соціально-психологічних засобів і технологій забезпечення ефективності процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами, зокрема у травматогенному соціумі.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання методичного інструментарію при проведенні системних досліджень особистісного і соціального розвитку неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму; розробці принципів побудови і змісту багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму та визначенні організаційно-процесуальних засад успішності її реалізації через використання й інтеграцію інноваційних соціально-психологічних та інформаційно-комунікаційних технологій, підвищення професійної компетентності фахівців, які працюють з неповнолітніми цієї категорії і їх психологічної готовності до здійснення професійної діяльності; визначенні провідних соціально-психологічних умов і чинників забезпечення оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами у травматогенному соціумі. Практичне значення дослідження виражене також у розробці методичного та технологічного забезпечення навчальної, практичної, науково-дослідної роботи з неповнолітніми з особливими освітніми потребами, що знайшло відображення у змістовному збагаченні програм навчальних дисциплін загальної й професійної підготовки обов'язкової та вибіркової компоненти освітніх програм модулями й темами щодо процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму.

Результати проведеного дослідження можуть бути рекомендовані до впровадження у закладах спеціальної та інклюзивної освіти, а також у

консультаційних центрів з метою оптимізації процесу соціалізації неповнолітніми з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму, при підготовці фахівців відповідного профілю у закладах вищої освіти, а також у центрах перепідготовки та підвищення кваліфікації, інститутах післядипломної освіти, центрах удосконалення освіти та ін.

Результати дослідження **впроваджено** у роботу науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Київ) (довідка № 120/36 від 01.02.2024 р.), Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (довідка № 34 від 07.12.2023 р.), Південноукраїнського інституту психології, психотерапії і управління (м. Одеса) (довідка № 14/1 від 24.01.2024 р.), Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради (довідка № 01-22/595 від 17.06.2024 р.), Комунального некомерційного підприємства Луганської обласної ради «Центр психічного здоров'я» (довідка від 12.01.2022 р.), Національної Асоціації гештальт-терапевтів України (довідка № 235 від 17.06.2024 р.), Української асоціації психосоматичної терапії (довідка від 11.03.2024 р.); у навчально-науковий процес Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (довідка № 121/15.17 від 01.02.2024 р.), Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (довідка № 207 від 21.05.2024 р.), Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (довідка № 46 від 28.12.2023 р.), Мукачівського державного університету (довідка № 1337 від 18.06.2024 р.) та застосовано у лекційних курсах та практичних заняттях з дисциплін «Соціальна психологія», «Психологія соціальної роботи», «Психологічне консультування», «Психологічна корекція», «Психологія особистості» та ін.

Особистий внесок авторки. Розроблені наукові положення та отримані емпіричні дані є самостійним внеском авторки у розробку проблеми визначення соціально-психологічних основ соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму. В опублікованих зі співавторами працях доробок авторки становить 50%. Розробки та ідеї, що належать співавторам, у дисертації не використовуються.

Положення та висновки кандидатської дисертації на тему «Психолого-педагогічні умови розвитку комунікативних якостей підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату» у докторській дисертації не використовуються.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційної роботи було представлено на науково-практичних конференціях, конгресах, форумах, семінарах, вебінарах, наукових школах, майстер-класах різного рівня, зокрема *міжнародних*: VIII науково-практичній конференції «Психогенеза особистості: норма і девіація (Турбота про дітей з порушеннями розвитку: багаторівневий підхід)» із циклу «Сучасні підходи до інтеграції та соціалізації дітей з особливими потребами» (Луцьк, 2012 р.), науково-практичній конференції «Харківська школа психології: спадщина і сучасна наука» (Харків, 2012 р.), XXII науковій конференції студентів і молодих учених «Наука і вища освіта» (Запоріжжя, 2014 р.), науково-

практичній конференції «Актуальні питання сучасної педагогіки та психології: наукові дискусії» (Львів, 2014 р.), науково-практичній конференції «Стан та перспективи розвитку педагогічних та психологічних наук» (Київ, 2014 р.), науково-практичній конференції «Актуальні питання педагогіки та психології: наукові дискусії» (Харків, 2015 р.), науково-практичній конференції «Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти)» (Львів, 2015 р.), vedecko-praktická konferencia «Realita a perspektívy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty» (Sládkovičovo, 2016), науково-практичній конференції «Психологія та педагогіка: сучасні методики та інновації, досвід практичного застосування» (Львів, 2016 р.), scientific-practical conference «Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology» (Shumen, 2017), Conferința științifico-practică «Educația incluzivă: dimensiuni, provocări, soluții» (Bălți, 2017), науково-практичній конференції «Досвід і проблеми організації соціальної та життєвої практики учнів і студентів на засадах компетентнісного підходу до освіти (до 25-річчя наукової школи педагогіки та психології життєтворчості) (Запоріжжя, 2018 р.), Conferinței științifico-practice «Managementul educațional: realizări și perspective de dezvoltare» (Bălți, 2018), Conferinței științifico-practice «Educația incluzivă: dimensiuni, provocări, soluții» (Bălți, 2018), III науково-практичній конференції «Актуальні проблеми ортопедагогіки, ортопсихології та реабілітології» (Запоріжжя, 2019 р.), V науково-практичній конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Соціально-психологічні технології розвитку особистості» (Херсон, 2020 р.), VI конгресі зі спеціальної педагогіки та психології «Особливі діти: освіта і соціалізація» (Київ, Запоріжжя, 2020 р.), II Science Conference on Science and practical Technologies, (Luxembourg, 2021), I Scientific and Theoretical Conference «Advanced discoveries of modern science: experience, approaches and innovations» (Amsterdam, 2021), II науково-практичній конференції «Психолого-педагогічні координати розвитку особистості» (Полтава, 2021 р.), II науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір» (Запоріжжя, 2021 р.), XXI Scientific and Practical Conference «Actual priorities of modern science, education and practice» (Paris, 2022), VI науково-практичній конференції «Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціальної захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму» (Кам'янець-Подільський, 2022 р.), майстер-класі «Театрально-терапевтична методика Келлі Хантер» у межах міжнародного проекту «Перікл для України», що реалізується на засадах інтелектуального волонтерства (Запоріжжя, Львів, 2022 р.), науково-практичній конференції «Стратегічні орієнтири освіти та реабілітації в умовах воєнного стану та повоєнного часу: проблеми, рішення, перспективи» (Запоріжжя, 2023 р.), V scientific and practical conference «Modern strategies of global scientific solutions» (Stockholm, 2023), á 14ème Séminaire Théorique et Méthodologique «Archétypes et administration publique: la délinquance comme manifestation conscient et inconscient pendant la guerre et dans l'après-guerre (Paris, Montpellier, 2023), Autumn School «Leadership, Engagement and Wide Inclusion in University-Community Cooperation» (Genoa, 2023), IV-V

науково-практичних конференціях студентів та молодих вчених «Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір в умовах воєнного часу» (Запоріжжя, 2023-2024 pp.), á 15ème Séminaire Théorique et Méthodologique «Archétypes et administration publique: le système et les mécanismes de paix et de sécurité d'après-guerre dans les conditions du monde post-moderne» (Kyiv, Paris, Montpellier, 2024); з міжнародною участю: XVI науково-практичній конференції «Соціально-психологічні проблеми гендерної стратифікації суспільства» (Кам'янець-Подільський, 2022 р.); *всеукраїнських*: науково-практичних конференціях «Оновлення соціально-психологічної та педагогічної науки на етапі нації творення» (Запоріжжя, 2011р., 2013 р.), науково-практичній конференції «Провідна роль освітнього досвіду в становленні особистості» (Дніпропетровськ, 2015 р.), I-II науково-практичних конференціях «Сучасна психологічна наука: перспективи та розвиток» (Запоріжжя, 2016-2017 pp.), науково-практичній конференції «Соціальна та життєва практика в структурі професійної підготовки: теорія і практика» (Запоріжжя, 2018 р.), науково-практичній конференції «Створення інклюзивного простору закладу освіти в контексті розбудови суспільства рівних можливостей в Україні» (Харків, 2019 р.), III науково-практичній конференції «Суспільство і особистість у сучасному комунікаційному дискурсі» (Запоріжжя, 2021 р.), науково-практичній конференції студентів і молодих учених «Перспективні напрями сучасної науки та освіти» (м. Дніпро, 2022 р.), VIII-IX науково-практичних конференціях молодих вчених, аспірантів та студентів «Соціально-психологічні технології розвитку особистості» (Херсон, Івано-Франківськ, 2023-2024 pp.), семінарах-тренінгах у межах Програми «Справедливість для всіх» Агенції США з міжнародного розвитку (USAID): «Формування резильєнтності (життєстійкості), як особистий ресурс в умовах війни» (Київ, 2023 р.), «Удосконалення комунікативних здібностей: технології розвитку soft skills» (Київ, 2023 р.), «Синергія інтелекту та тіла: науково-педагогічна компетентність» (Київ, 2024 р.); *міжрегіональних*: науково-практичній конференції «Сучасна психологія: актуальні проблеми й тенденції розвитку» (Запоріжжя, 2011 р.), V науково-практичній конференції «Компетентнісний вимір сучасної освіти: теорія і практика» (Запоріжжя, 2017 р.), науково-практичному семінарі «Сучасне суспільство як ресурс соціалізації дітей з особливими освітніми потребами» (Запоріжжя, 2020 р.), вебінарі для керівників підрозділів внутрішньої системи забезпечення якості освіти Хортицької національної академії «Управління командою в складних соціальних ситуаціях» (Запоріжжя, 2020 р.), навчально-методичному семінарі «Активізація діяльності студентів в умовах дистанційного навчання» (Запоріжжя, 2020 р.), науково-практичному семінарі «Складні завдання перетворюємо на можливості: як влаштовано Design Thinking» (Запоріжжя, 2021 р.), науково-практичній конференції серед студентів, викладачів, науковців, молодих учених і аспірантів «Тиждень науки-2022» (Запоріжжя, 2022 р.), доповідалися та обговорювалися на розширених засіданнях кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (2024 р.).

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційної роботи представлено у 80 публікаціях авторки, з яких 1 одноосібна монографія, 9 колективних монографій, 4 науково-методичні праці, 27 статей у наукових фахових виданнях із психології (з них 5 статей – у наукометричній базі Scopus, 3 статті – у наукометричній базі Web of Science Core Collection); 39 публікацій – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій та інших виданнях.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 465 найменувань (з них 98 – іноземними мовами). Загальний обсяг дисертації викладено на 415 сторінках, із них 355 сторінок основного тексту. Робота містить 2 таблиці на 2 сторінках, 8 рисунків на 7 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, розкривається його об'єкт, предмет, мета і завдання наукового пошуку, теоретико-методологічні засади та методичний апарат. Висвітлено наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи, наведено відомості про апробацію результатів дослідження, публікації за темою дисертації, її структуру та обсяг.

У першому розділі «Теоретико-методологічні основи вивчення проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму» розкрито соціально-психологічні проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму; розглянуто соціально-психологічні аспекти організації навчання неповнолітніх з особливими освітніми потребами в процесі їх соціалізації у травматогенному соціумі; проаналізовано соціально-психологічні особливості перебігу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах сім'ї.

Розглянуто проблему вивчення феномену соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами у соціально-психологічному вимірі та показано, що сучасними дослідниками соціалізація дитини розглядається у триєдності її прояву: адаптації до соціального світу; інтеграції та прийнятті соціального світу як даності; диференціації, як здібності та потреби у зміні, перетворенні соціальної дійсності, соціального світу та індивідуалізації у ньому (К. Андросович, В. Бочелюк, Є. Гейко, Л. Дивнич, Н. Кулик, М. Лукашевич, Н. Мельник, Л. Миськів, М. Панов, Л. Ходус, Г. Чередник та ін.).

З'ясовано, що при розгляді процесу соціалізації як явища, у його структурі виокремлюють такі компоненти: поведінковий, пізнавальний, ціннісний, комунікативний (Л. Засекіна, Л. Калмикова, В. Москаленко, А. Склярук, В. Ціба та ін.).

Встановлено, що на процес соціалізації впливає низка чинників, як-то спрямованість, динаміка та характер ознайомлення з соціальною дійсністю, а їх урахування надає можливість прогнозувати траєкторію особистісного і

соціального розвитку дитини загалом (О. Бондарчук, Ю. Бохонкова, Н. Завацька, О. Лосієвська, О. Петрунко, О. Хохліна, Л. Шавульська та ін.).

Підкреслено, що особливий інтерес в умовах травматогенного соціуму представляє проблема соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами, яка розглядається як самостійна, і полягає в їх інтеграції у соціум з метою придбання та засвоєння загальноприйнятих норм поведінки та цінностей, необхідних для повноцінної життєдіяльності у суспільстві (С. Гарькавець, Т. Комар, Л. Пілецька, В. Рюль, Є. Синьова, Л. Тараскіна та ін.).

Розкрито соціально-психологічні проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму (в особистісному, міжособистісному та соціальному векторах) і зміст відповідних соціально-психологічних особливостей неповнолітніх зазначеної категорії та показано, що їх соціалізація найчастіше ускладнюється зміною соціальних зв'язків, стереотипів, ціннісних орієнтацій та настановлень, які викликають соціально-психологічну напруженість, що негативно впливають на цей процес і спричиняють труднощі та проблеми, які підліток не здатен вирішити самостійно.

Констатовано, що оволодіння способами соціальних взаємодій може відбуватися лише за умови активного включення неповнолітніх у соціальне середовище, що й забезпечує їх соціалізацію. При цьому серед найбільш значущих чинників, які впливають на процес соціалізації, виокремлено мало регульований і важко враховуваний стихійний вплив середовища, в якому перебуває неповнолітня дитина, мимовільне засвоєння норм і правил, самостійність і вибірковість при виборі соціальних цінностей і орієнтирів та групи, що репрезентується. Зазначені чинники, які є наслідком негативних впливів середовища, у неповнолітніх з особливими освітніми потребами посилюються наявністю функціональних, органічних, сенсорних, сенсомоторних та інших порушень, а особистісна та соціальна незрілість робить цю категорію неповнолітніх психологічно і соціально вразливою та незахищеною, особливо в умовах травматогенного соціуму (В. Бочелюк, Є. Гейко, Я. Гошовський, М. Дергач, І. Жадленко, Н. Завацька, З. Ковальчук, У. Михайлишин та ін.).

Розглянуто соціально-психологічні аспекти організації навчання неповнолітніх з особливими освітніми потребами в процесі їх соціалізації та встановлено, що важливим аспектом успішності цього процесу є розвиток їх мотивації до навчання, який доцільно здійснювати на принципах індивідуалізації та диференціації, з урахуванням соціально-психологічних і психофізичних можливостей неповнолітніх з метою добору адекватних прийомів, методів, засобів навчання, темпу навчальної діяльності, що сприятиме засвоєнню навчального матеріалу, а також особистісному та соціальному розвитку загалом (С. Бабаніна, Т. Данилова, В. Нечипоренко, М. Нікітіна, А. Савчук, Т. Сак, В. Синьов, О. Хохліна та ін.).

Проаналізовано соціально-психологічні особливості перебігу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах сім'ї. З'ясовано, що неповнолітні з особливими освітніми потребами можуть

відчувати неприйняття і емоційне відчуження з боку сім'ї, а більшість сімей з неповнолітніми, які мають особливі освітні потреби, характеризуються різними типами негармонійного виховання і низьким рівнем міжособистісної взаємодії. Показано, що такий сімейний стереотип може призвести до своєрідних рис особистості неповнолітніх з особливими освітніми потребами, а саме до високого ступеня залежності від сім'ї, слабких навичок зовнішніх соціальних взаємодій, елементів аутичної поведінки, гіперкомпенсації, через неадекватні реакції – невмотивовані відмови, негативізм, істеричні емоційні реакції, перебільшення своїх недоліків, занурення у надцінні захоплення, розвиток різного виду страхів. Крім того, у сім'ях, які виховують неповнолітню дитину з особливими освітніми потребами, виникають суттєві якісні зміни, які проявляються на психологічному, соматичному та соціальному рівнях (А. Бессараб, О. Гребенюк, К. Седих, А. Склярук, Т. Шугурова, І. Юхимець та ін.).

Показано, що важливим напрямом сучасної державної політики на всіх рівнях (рівні освітніх установ у тому числі) є формування соціальної компетенції підростаючого покоління. Враховуючи природу соціального розвитку неповнолітніх з особливими освітніми потребами, стан справ у розвитку освіти, відзначається, що модернізація системи освіти у сучасних умовах неможлива без розвитку соціальних компетенцій цієї категорії неповнолітніх (Т. Говорун, С. Максименко, В. Панок, І. Пасічник, Ю. Сілявіна, М. Слюсаревський, О. Солодухова та ін.).

Наголошено, що необхідність формування соціальних компетенцій неповнолітніх визначена у напрямку здатності до осмислення соціального оточення, свого місця у ньому, прийняття відповідних віку цінностей і соціальних ролей, цілісного соціально орієнтованого погляду на світ у єдності його природної та соціальної частин, розуміння особистої відповідальності за свої вчинки на основі уявлень про норми та правила поведінки у сучасному суспільстві тощо.

Проте, попри значні здобутки світового та вітчизняного досвіду роботи з неповнолітніми з особливими освітніми потребами, єдина концепція їх соціалізації в умовах травмогенного соціуму наразі не створена, а актуальність дослідження специфіки перебігу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами у травмогенному соціумі та їх соціально-психологічного супроводу у цьому процесі визначається не лише запитом психологічної практики, а й необхідністю переосмислення проблеми у контексті сучасних теоретико-методологічних позицій соціальної психології.

У другому розділі «**Концептуальні основи дослідження процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмогенного соціуму**» проведено соціально-психологічний аналіз ресурсності життєстійкості неповнолітніх з особливими освітніми потребами відповідно до сучасних соціалізаційних викликів; розкрито особливості проектно-модульного підходу до соціально-психологічного супроводу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмогенного соціуму; здійснено концептуалізацію проблеми соціалізації

неповнолітніх з особливими освітніми потребами у соціально-психологічній парадигмі наукового знання.

Показано, що категорія неповнолітніх, які потребують особливого соціально-психологічного супроводу та створення спеціальних освітніх умов, надзвичайно різноманітна. До цієї категорії належать діти з проблемами у пізнавальному та емоційному розвитку, у поведінці, відносинах з однолітками, що викликають у них різноманітні труднощі у навчанні та міжособистісній взаємодії. Тому у популяції дітей з особливими освітніми потребами доцільно виділити дві групи. Першу групу складають неповнолітні з особливими освітніми потребами, які мають порушення слуху, зору, мовлення, опорно-рухового апарату, розлади аутистичного спектру. До другої групи входять неповнолітні, у розвитку яких на першому плані виступають проблеми у спілкуванні, міжособистісній взаємодії та адаптації, в оволодінні соціально бажаними формами поведінки. Сюди можна віднести й дітей із синдромом дефіциту уваги та гіперактивністю, а також неповнолітніх, які опинилися у важкій життєвій ситуації.

Наголошено, що в умовах травматогенного соціуму все гостріше постає питання знаходження зовнішніх та внутрішніх механізмів і ресурсів, які дозволять неповнолітнім з особливими освітніми потребами ефективно долати наявні у них соціально-психологічні проблеми в особистісному, міжособистісному та соціальному векторах, що обумовлює необхідність розвитку у них резильєнтності, яка виявляється у здібності долати стреси та опанувувати складні життєві ситуації конструктивним шляхом.

У зв'язку з цим, ресурсність життєстійкості неповнолітніх з особливими освітніми потребами розглянуто як комплекс їх психофізіологічних і соціально-психологічних характеристик, а також чинників соціального середовища, що дозволяють реалізувати їх потенційні можливості до успішного проходження процесу соціалізації у травматогенному соціумі. Зазначено, що важливою складовою ресурсності життєстійкості неповнолітніх з особливими освітніми потребами є психологічний реабілітаційний потенціал, а допомога мультидисциплінарної команди фахівців дозволяє активізувати його та приводити ці резерви до мобілізації компенсаторних і адаптивних процесів, що лежать в основі відновлення порушеного здоров'я, здатності неповнолітніх до навчання та успішності процесу їх соціалізації загалом.

Встановлено, що у контексті розгляду проблеми підвищення ресурсності життєстійкості неповнолітніх з особливими освітніми потребами відповідно до сучасних соціалізаційних викликів та формування у них резильєнтності важливим постає аналіз методологічних підходів, принципів дослідження та структури їх суб'єктивного ставлення до здоров'я, яке формується у ході соціалізації з ранніх етапів життя. Зазначено, що з погляду запропонованої концепції соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами індивідуальні варіації зовнішніх і внутрішніх меж семіотичного простору їх суб'єктивного ставлення до здоров'я визначають місце у ньому і переживання неповнолітніми свого актуального стану як здоров'я або хвороби. Підкреслено, що особливе значення при вивченні суб'єктивного ставлення до здоров'я мають дослідження особистості з позиції теорії

діяльності, соціальної ситуації розвитку, проведені на основі системного, особистісного та онтогенетичного підходів, що дозволяє розкрити особливості функціонування таких взаємозалежних структурних компонентів суб'єктивного ставлення до здоров'я, як ціннісно-мотиваційний, когнітивний, емоційний, поведінковий, які виявляють себе через спрямовуючу, регулятивну, когнітивну, прогностичну, креодизуючу, саногенну та комунікативно-оптимізуючу функції.

Визначено, що подолати чи скоротити розрив між соціокультурним і біологічним векторами розвитку неповнолітніх з особливими освітніми потребами, який має місце при наявності у них різних дизонтогенезів, зумовлених біологічними та/або соціально-деприваційними чинниками, можливо за умови організації цілеспрямованого соціально-психологічного супроводу таких неповнолітніх та створення спеціальних соціально-психологічних умов розвитку їх психологічного реабілітаційного потенціалу у напрямку підвищення ресурсності життєстійкості загалом, зокрема при особливому підході до структурування життєвого простору та освітнього середовища.

З метою вирішення цих завдань було побудовано структурно-функціональну модель соціально-психологічного супроводу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами, яка дозволяла реалізувати проектно-модульний підхід до процесу їх соціалізації в умовах травматогенного соціуму. Крім того, розроблена модель охоплює всі аспекти реабілітаційного процесу та визначає шляхи вдосконалення його організації в умовах сучасних соціалізаційних викликів.

Показано, що в основу структурно-функціональної моделі соціально-психологічного супроводу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами, яка складається з управлінсько-технологічного та практично-впроваджувального блоків, було покладено принципи мультидисциплінарності (взаємодія, узгодженість роботи команди фахівців); системності (розуміння людини як цілісної системи); індивідуальності (урахування індивідуальних і вікових особливостей неповнолітніх з особливими освітніми потребами, що передбачає відповідні зміст, форми, засоби супроводу, узгоджені з індивідуальними можливостями неповнолітньої дитини, темпами її розвитку); принцип позитивно-ресурсної діагностики (спрямованість на виявлення ресурсності життєстійкості неповнолітніх з особливими освітніми потребами, тобто тих чинників, які дозволяють успішно вирішувати вікові завдання соціалізації в умовах травматогенного соціуму); принцип опори на навченість дитини (співвіднесення рівня актуального розвитку і зони найближчого розвитку у діагностиці); принцип гуманізації (віра у потенційні можливості неповнолітньої дитини); комплексності (залучення всіх учасників навчально-виховного процесу); безперервності супроводу (його спадкоємності і послідовності).

Доведено необхідність і перспективність застосування проектно-модульного підходу до процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму та підкреслено, що

соціально-психологічний супровід цього процесу – це пролонгований, динамічний процес, цілісна діяльність психолога, яка передбачає такі взаємопов'язані модулі: систематична діагностика та моніторинг психолого-педагогічного та соціально-психологічного статусу неповнолітніх з особливими освітніми потребами у динаміці їх психічного розвитку з урахуванням психофізичних можливостей та рівня психологічного реабілітаційного потенціалу (діагностично-моніторинговий модуль); створення соціально-психологічних умов для ефективного особистісного і соціального розвитку неповнолітніх з особливими освітніми потребами та їх інтеграції у соціумі (організаційно-розвивальний модуль); систематична соціально-психологічна допомога неповнолітнім з особливими освітніми потребами шляхом психологічного консультивання, соціально-психологічної корекції та соціально-психологічної підтримки (консультативно-корекційний модуль); систематична соціально-психологічна допомога батькам неповнолітніх дітей з особливими освітніми потребами та підвищення професійної психологічної компетентності фахівців, які мають працювати з неповнолітніми зазначеної категорії з питань їх розвитку та особливостей процесу соціалізації (освітньо-просвітницький модуль).

Зазначено, що у такий спосіб проектно-модульний підхід до процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмотогенного соціуму забезпечує основні напрямки корекційно-розвивальної роботи, традиційні та інноваційні (інтегративні) технології соціально-психологічної корекції, конструкцію та реалізацію адресних індивідуальних соціально-психологічних корекційно-розвивальних програм, зокрема з урахуванням психологічних особливостей та ресурсів сімей, які виховують неповнолітніх з особливими освітніми потребами. Така побудова та зміст проектно-модульного підходу до процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами дозволить фахівцям бути готовими здійснювати професійну діяльність на рефлексивному рівні та проводити корекційно-розвивальну роботу у галузі соціально-особистісного розвитку, що сприяє оптимізації психічних станів, ефективній адаптації і прогресивному саморозвитку особистості, забезпечуючи досягнення мети успішності процесу соціалізації в умовах травмотогенного соціуму.

Концепція процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами була покладена в основу проведення емпіричного дослідження його соціально-психологічної специфіки в умовах травмотогенного соціуму.

У третьому розділі «Соціально-психологічна специфіка перебігу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмотогенного соціуму» проведено соціально-психологічний аналіз реабілітаційного потенціалу неповнолітніх з особливими освітніми потребами у векторі ресурсності їх життєстійкості в умовах травмотогенного соціуму; визначено особистісні особливості неповнолітніх з особливими освітніми потребами у перебігу процесу їх соціалізації в травмотогенному соціумі; розкрито інтегральні соціально-психологічні характеристики міжособистісних відносин неповнолітніх з особливими освітніми потребами в процесі їх соціалізації в умовах травмотогенного соціуму.

На *першому етапі* дослідження визначалися параметри психологічного реабілітаційного потенціалу, як показники ресурсності життєстійкості досліджуваних, та їх вплив на перебіг процесу соціалізації.

Підкреслено, що з'ясування рівня психологічного реабілітаційного потенціалу має цінність для неповнолітніх з особливими освітніми потребами, оскільки вказує на ті ресурси їх життєстійкості, за допомогою яких можлива компенсація обмежених можливостей і соціалізація у новій соціальній ситуації розвитку. Визначення рівня психологічного реабілітаційного потенціалу оцінювалося за такими його складовими, як емоційна стабільність, інтелектуальний і мотиваційний потенціал, особливості оточення та широта спілкування, реабілітаційна компетентність. Виходячи з цього, були задіяні: методика на визначення рівня реабілітаційного потенціалу (М. Халак), тест «Запам'ятовування п'яти слів», методика «Виключення понять», опитувальник «Аналіз сімейних взаємин» (Е. Ейдеміллер, В. Юстицькіс), шкала тривожності Спілбергера-Ханіна, Гіссенський перелік скарг та шкала астеничного стану (Л. Майкова).

Виявлено, що результати досліджуваних за методикою М. Халак щодо особливостей когнітивних процесів позитивно корелюють з результатами, отриманими за допомогою тесту «Запам'ятовування 5 слів» ($r=0,68$; $p<0,05$) та методики «Виключення понять» ($r=0,61$; $p<0,05$). Дані щодо особливостей сімейного оточення та соціального статусу корелюють зі шкалою тесту аналізу сімейних відносин «Витиснення конфлікту» ($r=-0,51$; $p<0,05$). Дані щодо психологічних особливостей досліджуваних виявили негативну кореляцію з результатами, отриманими за допомогою методики визначення рівня особистісної тривожності Спілбергера-Ханіна ($r=-0,68$, $p<0,05$). Підсумковий результат за методикою визначення рівня психологічного реабілітаційного потенціалу також негативно корелює з даними за тестом Спілбергера-Ханіна. При цьому, чим вище рівень психологічного реабілітаційного потенціалу, тим нижче рівень особистісної тривожності ($r=-0,49$; $p<0,05$) і нижче рівень реактивної тривожності ($r=-0,72$; $p<0,05$). Дані щодо особливостей ставлення досліджуваних до захворювання, виявили негативну кореляцію зі шкалою Гіссенського переліку скарг «Тиск (інтенсивність скарг)»; чим вища сумарна оцінка інтенсивності емоційно забарвлених скарг з приводу фізичного стану, тим меншим є сумарний бал ($r=-0,59$, $p<0,05$) за методикою М. Халак.

За результатами факторизації 24 ознак за цією методикою по вибірці було виявлено чотири фактори, сумарна інформативність яких дорівнює сумі власних значень, поділеній на кількість змінних, і становить 0,732, тобто виділені фактори пояснюють 73,2% сумарної дисперсії – більше половини, що вважається прийнятним результатом.

Фактор А «Широта спілкування» (інформативність 32,6%) зі змінними: умови виховання, відносини між батьками, психологічний клімат у сім'ї, коло інтересів, ставлення до захворювання та ступінь психологічної реабілітаційної компетентності.

Фактор В «Сімейні стосунки» (інформативність 17,1%): освіта батьків, проживання з сім'єю, сімейні стосунки.

Фактор С «Емоційна стабільність та інтелектуальний потенціал» (інформативність 13,4%): тривалість захворювання, ступінь тяжкості захворювання, ставлення до навчання, інтелектуально-мнестичні розлади, емоційні розлади, набуті психологічні розлади та суїцидальні тенденції.

Фактор D «Реалізація у соціумі» (інформативність 10,1%): з якого віку захворювання, груповий статус, навички, психологічне здоров'я.

Виявлені фактори набувають соціально-психологічного змісту при з'ясуванні рівня психологічного реабілітаційного потенціалу і визначають його специфіку у неповнолітніх з особливими освітніми потребами.

Аналіз середніх балів продемонстрував, що досліджувані ЕГ і КГ суттєво різняться за вказаними показниками. Так, у неповнолітніх КГ середні значення ($M=52,412$) значно переважають, ніж у неповнолітніх ЕГ ($M=62,741$). Це свідчить про те, що неповнолітні з особливими освітніми потребами мають нижчу психологічну стійкість і ресурсні можливості. Причому розкид показників досліджуваної ознаки ($\sigma=3,56$) менше коливається у КГ, що може свідчити про більшу стійкість ознаки, яка досліджується. Аналіз достовірності відмінностей одержаних результатів знайшов своє статистичне підтвердження (Q-критерій Розенбаума).

Встановлено, що серед неповнолітніх ЕГ найменшу ресурсність життєстійкості виявили досліджувані з низьким рівнем психологічного реабілітаційного потенціалу, що пов'язано зі змінами інтелектуально-мнестичної сфери, з низьким рівнем реабілітаційної компетенції, а також з яскраво вираженим негативним сприйняттям наявних дефектів/захворювання та звуженим колом інтересів.

З'ясовано, що на рівень психологічного реабілітаційного потенціалу впливає також суб'єктивне ставлення досліджуваних до здоров'я/хвороби. Визначено, що серед чинників, які впливають на його формування, провідними є позиція батьків стосовно захворювання дитини та особливості сімейних взаємин, власна пізнавальна активність досліджуваних, активність процесів їх самосвідомості.

Виявлено, що уявлення про причини власних хвороб у неповнолітніх ЕГ співвідносяться з тими обмеженнями, які на них накладає захворювання. Підтверджено, що з віком досліджувані стають більш критичними до результатів реабілітації, а при відчутті неможливості одужання у них починають звужуватися життєві цілі, їм стає важче планувати майбутнє; чим старше дитина, тим більше розширюється її найближча перспектива, тим реальніше вона може оцінити наслідки свого стану.

Дані проведеного дослідження дозволили скласти психологічні портрети неповнолітніх ЕГ з різним рівнем психологічного реабілітаційного потенціалу.

Так, досліджувані з високим рівнем психологічного реабілітаційного потенціалу (16,7%), як правило, мають близький до оптимального нервово-психічний стан; високу задоволеність міжособистісними відносинами, різноманітне коло інтересів, налаштовані на продуктивний реабілітаційний процес і мають високий рівень реабілітаційної компетенції. Вони прагнуть до реальної оцінки захворювання, яка активно формується.

Досліджувані, які мають середній рівень психологічного реабілітаційного потенціалу (26,4%), зазвичай відрізняються дещо нестійким емоційним станом, досить частими перепадами настрою, підвищеною збудливістю, схильністю до підвищеної тривожності. Вони мають середнє чи розвинене коло інтересів. У сім'ї переважає задовільний психологічний клімат. Такі неповнолітні належать до групи осіб з ситуаційним суб'єктивним ставленням до здоров'я/хвороби.

Досліджувані з низьким рівнем психологічного реабілітаційного потенціалу (56,9%) в цілому мають нестійкий нервово-психічний стан, відзначається зниження інтелектуально-мнестичної діяльності та підвищена тривожність; мають схильність до суїцидальних дій. Здебільшого вони виховуються у конфліктному середовищі, мають несприятливу обстановку у сім'ї. Їх відрізняє неадекватне суб'єктивне ставлення до здоров'я/хвороби, переважно з фіксацією на хворобі.

На *другому етапі* дослідження були визначені особистісні особливості неповнолітніх з особливими освітніми потребами у перебігу процесу їх соціалізації у травмогенному соціумі, методичний апарат якого складали методика «Незакінчені речення», тест самооцінки (С. Будассі), методика діагностики структури ціннісних орієнтацій (С. Бубнов), методика діагностики вад особистісного розвитку (ДВОР) (З. Карпенко), тест «Інститути і механізми соціалізації особистості» (А. Лучинкіна).

Наголошено на актуальності визначення параметрів Я-образу та самооцінки досліджуваних, які у підлітковому віці стають потужним регулятором соціальної поведінки, корегують її відповідно до прийнятих норм, правил, цінностей. Крім того, самооцінка формує рівень домагань, впливає на вибір професії, на успішне входження неповнолітніх у соціальний простір, на стосунки з іншими людьми, є передумовою самовиховання і саморозвитку особистості в процесі її соціалізації.

Результати дослідження Я-образу неповнолітніх ЕГ показали, що ним притаманні захисне ставлення до себе, нездатність (або небажання) усвідомлювати і видавати значиму інформацію про себе, прагнення до відповідності соціально бажаному образу, конформність. Простежується ригідність Я-образу, небажання змінюватися, певна консервативна самодостатність; поєднання ідеального Я з майбутнім Я (при цьому багато досліджуваних некритично оцінюють свої можливості, будують нереальні плани на майбутнє). Зафіксована тенденція до самоуправління, самовпевненості, а також відчуття цінності свого Я, що є показником наявності у неповнолітніх ЕГ (21,7%) компенсаторного потенціалу, готовності перебороти негативну ситуацію, пов'язану з їх особливими потребами.

Відзначено також наявність зв'язку між емоційно-ціннісним ставленням до своєї зовнішності, різними змінними Я-образу і критичним ставленням оточуючих до неповнолітніх з особливими освітніми потребами. З іншого боку, у неповнолітніх ЕГ (32,4%) самооцінка має завищений, неадекватний характер за емоційно значущими якостями, такими як здоров'я, щастя, інтелектуальні здібності. Цей факт можна інтерпретувати як психологічну компенсацію, результат емоційної логіки, що дозволяє їм пояснювати свій

дефект прийнятним для себе способом; психологічний захист, який зменшує переживання наявності у себе дефекту завдяки спотворенню уявлень про себе (компенсаторні фантазії заміщуючого характеру, що виникають через переживання певної неповноцінності).

Встановлено, що для неповнолітніх ЕГ старшої вікової підгрупи (14-16 років), крім перерахованих особливостей Я-образу, характерною є також тенденція до самозвинувачення, інтрапунітивності. У них може формуватися надмірно занижена самооцінка, соціальна пасивність, виражене звуження активного життєвого простору. Серед дефіцитарних шляхів формування Я-образу, як системи уявлень про власну особистість, наявні комунікативні труднощі.

На *третьому етапі* дослідження розкрито інтегральні соціально-психологічні характеристики міжособистісних відносин неповнолітніх з особливими освітніми потребами у процесі їх соціалізації в умовах травмогенного соціуму. З цією метою були задіяні тест фрустраційної толерантності С. Розенцвейга, «Опитувальник міжособистісних відносин» (В. Шутц), опитувальник «Соціально-психологічні характеристики суб'єкта спілкування» (В. Лабунська), проективна методика «Я, Значимий, Інші» (О. Купрєва), опитувальник соціально-психологічної адаптованості (К. Роджерс, Р. Даймонд), тест «Структура навчальної мотивації школяра» (К. Замфір), тест «Вивчення ступеня соціалізації старшокласників» (І. Рожкова), соціометрія.

Визначено підвищену фрустрованість членів сімей та низький рівень спроб самостійного вирішення проблем взаємодії з неповнолітньою дитиною з особливими освітніми потребами. Відзначаються негативні установки членів сімей, такі, як нереалістичні очікування, почуття провини, гіперпротекція, відчуженість, гіперкритичне і гіпертривожне ставлення ($p \leq 0,05$), що приводять до збільшення емоційних проблем неповнолітніх з особливими освітніми потребами та порушують процес їх соціалізації.

Виявлено дефіцитарність у соціальному та комунікативному розвитку досліджуваних ЕГ, що негативно впливає на їх міжособистісні та внутрішньогрупові відносини загалом. Зафіксовано низький рівень соціальної та комунікативної компетентності, що виявляється у незавершеності процесу децентрації, слабкості словесної регуляції дій, труднощах у спілкуванні, порушеннях міжособистісній взаємодії ($p \leq 0,05$). Це підтверджує те, що соціальною ситуація розвитку є дефіцитарною для успішного оволодіння соціальною і комунікативною компетентністю.

У процесі міжособистісної взаємодії досліджуваних ЕГ виявлено несформованість функцій діалогу (комунікативної, програмуючої, контрольно-регулюючої), як необхідного компонента системи комунікативно-діяльнісних відносин; простежується відсутність динамічності позиції, що загалом свідчить про наявні проблеми у соціально-особистісному розвитку неповнолітніх ЕГ та у перебігу процесу їх соціалізації.

Встановлено, що показник тенденції перебувати у товаристві інших людей (I_e) має прямий зв'язок із показниками тенденцій підкорятися іншим у відносинах (C_w) ($r=0,317$; $p=0,009$), контролювати стосунки з іншими (C_e)

($r=0,245$; $p=0,001$), встановлювати близькі стосунки з іншими (Ae) ($r=0,302$; $p=0,006$), а також показником необхідної потреби включення (Iw) ($r=0,407$; $p=0,001$). З'ясовано, що чим більше проявляється бажання перебувати у товаристві інших людей, тим більшим є бажання досліджуваних підкорятися іншим, контролювати ці відносини, встановлювати близькі емоційні відносини з оточенням та бажання, щоб інші проявляли до них інтерес та приймали у своє товариство.

Визначено, що показник тенденції підкорятися іншим у відносинах (Cw) має достовірний позитивний зв'язок із показниками необхідної потреби включення (Iw) ($r=0,301$; $p=0,002$), в афекті (Aw) ($r=0,276$; $p=0,005$), а також показником тенденції встановлювати близькі стосунки з іншими (Ae) ($r=0,408$; $p=0,001$) та зворотній зв'язок із показником потреби вираженого контролю (Ce) ($r=-0,369$; $p=0,004$). Чим більше бажання досліджуваних підкорятися іншим у міжособистісній взаємодії, тим більшим є бажання, щоб інші виявляли інтерес до них та приймали у свої товариство, встановлювали з ними глибокі емоційні відносини, а також потреба самим встановлювати глибокі емоційні відносини та меншим є бажання контролювати ці відносини.

Отримані емпіричні дані розкрили негативні риси у поведінці неповнолітніх з особливими освітніми потребами у комунікативно-діяльнісних ситуаціях й те, що здатність та готовність до продуктивної міжособистісної взаємодії перебуває у зоні їх найближчого розвитку, а потенційні можливості соціально-особистісного розвитку не були повною мірою затребувані та реалізовані у виховному та освітньому процесі. Так, майже всі досліджувані мали мотиваційну готовність до виконання спільних завдань. Головне, що унеможливило об'єднання їхніх дій в одному смисловому просторі для досягнення спільної мети, – це недостатність засобів та способів кооперації та комунікації, як основного психологічного інструментарію спільної діяльності. У цьому аспекті слід зазначити, що проведене дослідження виявило загальні та специфічні особливості мотивації навчальної діяльності неповнолітніх з особливими освітніми потребами, а також появу нових мотивів, що відображають сучасні вимоги до життя у травматогенному соціумі. З'ясовано, що мотиваційна основа навчальної діяльності неповнолітніх ЕГ складається з таких елементів: зосередження уваги на задоволенні від самої діяльності; значимість для особистості безпосереднього її результату; мотивуюча сила винагороди за діяльність; самооцінка процесу і результатів діяльності.

Наголошено, що вивчення інтегральних соціально-психологічних характеристик міжособистісних відносин неповнолітніх ЕГ набуває значення у зв'язку з наявною у них проблемою самотності, що ускладнює процес їх соціалізації. Зазначено, що чітке усвідомлення причин виникнення та особливостей самотності дозволяє намітити шляхи її попередження, що, у свою чергу, сприяє уникненню подальших небажаних проблем у процесі соціалізації (суїцидальні дії, аутоагресія тощо).

Визначено, що соціально-психологічними чинниками, які утворюють специфічний комплекс, базовим з яких є самотність, виступають особистісні утворення, що змінюють характеристики міжособистісних відносин та зумовлюють їх ускладненість: відсутність знань, вмінь та навичок

встановлювати та підтримувати контакти, неприйняття групою однолітків, розрив дружніх взаємин або відсутність кола спілкування і близьких друзів, проблеми в сім'ї, психофізичні особливості тощо.

Підтверджено, що стан самотності найчастіше викликаний тривожністю, соціальною ізоляцією (переважно у хлопців), депресією (переважно у дівчат). Так, по вибірці 36,2% хлопців і 52,5% дівчат ЕГ часто відчують самотність через постійну тривожність, депресію та нудьгу. 26,7% хлопців і 38,4% дівчат ЕГ періодично відчують самотність та відчуття покинутості, через те, що їм немає з ким спілкуватися; 24,2% досліджуваних ЕГ рідко відчують самотність і тільки у тих випадках, коли їм немає до кого звернутися, коли вони не знаходять порозуміння серед оточуючих. 9,1% хлопців і значно більше дівчат (32,1%) стверджували, що ніколи не відчують самотність через те, що вони самі прагнуть до самотності.

Аналіз показників ступеня соціалізованості неповнолітніх з особливими освітніми потребами за виокремленими параметрами дозволив виявити групу досліджуваних із достатнім рівнем соціалізованості, що складає 21,7% вибірки (69 досліджуваних), а також групу досліджуваних з проблемами соціалізації та недостатнім рівнем соціалізованості, яка становить 78,3% вибірки (249 досліджуваних).

Отримані на констатувальному етапі дослідження дані щодо соціально-психологічної специфіки перебігу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами були враховані при побудові багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації цього процесу в умовах травмогенного соціуму.

У **четвертому розділі «Соціально-психологічне забезпечення оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмогенного соціуму»** визначено концептуально-методологічні основи багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмогенного соціуму, розкрито зміст та організаційно-процесуальні засади успішності її реалізації у травмогенному соціумі; проаналізовано її ефективність.

На формуальному етапі дослідження було розроблено багаторівневу соціально-психологічну програму оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмогенного соціуму, провідна ідея якої – створення соціально-психологічних умов для забезпечення оптимізації цього процесу та його успішності, становлення та розвитку неповнолітніх з особливими освітніми потребами, визнання їх індивідуальності, розкриття та підтримка ресурсності їх життєстійкості у процесі соціалізації.

Виокремлено провідні принципи, на яких побудована багаторівнева соціально-психологічна програма оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмогенного соціуму: системності, комплексності, індивідуального підходу, раннього втручання, діяльнісного принципу корекції, а також на загальних принципах групової роботи («тут і тепер», персоніфікації висловлювань, проголошення

мови почуттів, активності, довіри у спілкуванні, гетерогенності, конфіденційності, спрямованості на практичне застосування результатів) та вузькоспеціалізованих її принципах (образності, вільного простору, запобігання насилля у міжособистісній взаємодії, позитивного характеру зворотного зв'язку, мінімізації лабільності та її опосередкованості).

Підкреслено, що завдання багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмогенного соціуму мають бути поставлені лише на основі комплексної діагностики з оцінкою ресурсності життєстійкості неповнолітніх. Крім того, соціально-психологічний супровід процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами у межах розробленої програми має здійснюватися у максимально широкому контексті відносин таких неповнолітніх з сім'єю, однолітками, а також в умовах освітньої та виховної системи. Крім того, він має здійснюватися послідовно й безперервно до повного відновлення чи компенсації порушених функцій і мати єдину логіку та структуру; будуватися з урахуванням системно-інтегративного та комплексного підходів і ґрунтуватися на оцінках механізмів причинно-наслідкової зумовленості, як на рівні відповідної психологічної ознаки, так й на рівні всієї системи соціально-психологічних особливостей, що відповідають визначеному типу розвитку.

До участі у розробленій програмі були залучені неповнолітні ЕГ з недостатнім рівнем соціалізованості та низьким рівнем психологічного реабілітаційного потенціалу, з яких на формувальному етапі дослідження було сформовано експериментальну (ЕГф) (76 неповнолітніх) та контрольну (КГф) (68 неповнолітніх) групи. Відбір респондентів у групи відбувся за принципом добровільності. Досліджувані КГф не залучалися до системних заходів формувального впливу.

Показано, що важливою у межах програми вбачалася розробка методичних прийомів, змісту та організаційних форм соціально-психологічного супроводу неповнолітніх ЕГф у соціальній ситуації, що змінилася, з урахуванням специфіки їх соціального дорослішання в умовах травмогенних, нерідко деструктивних, впливів середовища. У зв'язку з цим у структурі такого супроводу особливої значущості набуває соціальний компонент, який безпосередньо пов'язаний з процесом соціалізації, що особливо важливо у випадках, коли у неповнолітньої дитини наявні обмеження в особистісному і соціальному розвитку. Крім того, у програмі було задіяно принципи позитивної психології, що допомагало створити підтримуюче та мотивуюче середовище, адже заохочення зусиль, зміцнення самооцінки та розвиток позитивних відносин сприяють успішному навчанню таких неповнолітніх. Серед специфічних підходів у розробленій програмі були реалізовані додаткова індивідуальна підтримка у навчанні, арт-терапія, соціально-психологічна підтримка за сприянням психолога, важлива як для неповнолітньої дитини, так і для її сім'ї, зокрема задля розробки копінг-стратегій опанування стресів, підбору, разом із педагогом, методик навчання. Важливою вбачалася робота з батьками, як-то кризове консультування, а також їх підтримка та задіяння інформаційних ресурсів задля допомоги у

кращому розумінні та підтримці своїх дітей, зокрема у напрямку формування усвідомленого ставлення до здоров'я. Так, у межах розробленої програми було реалізовано структурну модель формування усвідомленого ставлення до здоров'я у неповнолітніх з особливими освітніми потребами за допомогою ціннісно-орієнтованого соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на усвідомлення психологічного і духовного компонентів здоров'я, що приводило до розширення мотиваційної складової такого ставлення. Розроблена соціально-психологічна програма передбачала також розвиток мотивації учасників й у векторі забезпечення формування і посилення дієвості зовнішніх і внутрішніх рушійних сил навчальної діяльності; розвиток їх пізнавальної сфери, націлений на удосконалення слаборозвинених властивостей пізнавальних процесів або компенсацію їхньої дії.

Встановлено, що дієвими у межах розробленої програми виявилися методи інтерактивної гри та групової дискусії; групові ігри, зокрема, ігри з правилами; ігрове відтворення минулого, теперішнього та майбутнього досвіду у формі гри-драматизації; сюжетно-рольові ігри, неструктуровані ігри, рухливі ігри; психогімнастика; арт-терапія та ін. Зокрема, серед методів арт-терапії, було використано ізотерапію, доповнену грою, музикою, а її найбільш ефективні результати були відчутні в емоційній сфері учасників ЕГф. Серед тренінгових методів, які виявили свою ефективність, слід зазначити методи, спрямовані на розвиток соціальної перцепції, завдяки яким учасники програми набували уміння глибокої рефлексії, змістовної та оцінної інтерпретації об'єкта сприйняття; методи тілесної терапії (робота учасників над структурою тіла, чуттєвим усвідомленням та нервово-м'язовою релаксацією) та медитативні техніки (навчання учасників релаксації, вмінню позбавлятися зайвого психічного напруження, стресових станів, що зводилися до розвитку навичок аутосугестії та закріплення засобів саморегуляції). Значний позитивний ефект мала задіяна нами технологія Floortime терапії. Завданням моделі DIR/Floortime у межах програми виступало створення здорової основи для соціальних, емоційних та інтелектуальних можливостей (без зосередження виключно на навичках та ізольованій поведінці). Крім того, для учасників з мовною патологією додатковим методом, який також виявив свою ефективність, виступали музичні ритмічні рухи, як додаткова умова їх міжособистісної взаємодії. При формуванні зорово-просторових функцій дієвим виявилось навчання предметно-практичним маніпуляціям, формування орієнтовної основи дії. Інший ефективний напрямок – стимуляція розвитку особистісної сфери учасників, що включав розвиток самоповаги, адекватного ставлення до свого дефекту, зокрема через розвиток сенсорних функцій, розширення уявлень про навколишній світ, розвиток пізнавальної діяльності та підвищення мотивації навчальної діяльності, а також соціально-психологічну корекцію особистісного та соціального розвитку учасників ЕГф.

Розкрито організаційно-процесуальні засади реалізації багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму, спрямовані на розгляд проблеми підготовки фахівців до діяльності з зазначеним контингентом дітей та акцентуванням увагу на тому, що

професійна діяльність таких фахівців має здійснюватись у новій соціально-психологічній парадигмі з актуалізацією їх професійно-особистісних якостей (високий рівень соціального та емоційного інтелекту, загальної культури і моральності, психологічна спостережливість, рефлексія, емпатійність, сензитивність, емоційна стійкість, професійна інтуїція, комунікабельність, відповідальність) та психологічної готовності до такої діяльності в орієнтаційному та операціональному векторах.

Показано, що визначення організаційно-процесуальних засад реалізації багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами передбачало розкриття соціально-психологічних умов та чинників, які впливають на успішність перебігу цього процесу.

Провідними серед таких умов визначено: соціально-психологічний супровід процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами з усвідомленням фахівцями специфіки професійної взаємодії з даною категорією дітей та формуванням позитивного образу фахівця, в першу чергу, вчителя, зокрема на засадах діалогічного спілкування; науково-методичний супровід розвитку професійної компетентності фахівців, які працюють з неповнолітніми з особливими освітніми потребами; удосконалення форм соціально-психологічної взаємодії з батьками таких дітей; взаємодія органів державної влади з різними типами установ, громадськими організаціями у напрямку сприяння процесам соціалізації та інтеграції неповнолітніх з особливими освітніми потребами у суспільство; задіяння можливостей територіальних центрів соціального обслуговування населення у наданні соціально-реабілітаційних послуг неповнолітнім з особливими освітніми потребами, їх батькам та ін.

Серед соціально-психологічних чинників, які впливають на успішність процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами, виокремлено інтраперсональні (індивідуально-психологічні) та інтерперсональні (соціально-психологічні) чинники. До інтраперсональних чинників віднесено характер психофізичних порушень, який виражається у їх важкості та часі появи, а також кризові явища підліткового віку; стосовно інтерперсональних чинників – це, передусім, вплив найближчого соціального оточення неповнолітніх з особливими освітніми потребами, а саме батьків, вчителів та групи однолітків. Підкреслено, що одним із найважливіших та найвпливовіших інститутів соціалізації є сім'я, а роль таких сімейних чинників, як соціальний статус, рід занять, особливості взаємовідносин між членами сім'ї, матеріальний та освітній рівень батьків значно збільшується та набуває своєрідних рис в умовах травматогенного соціуму.

Встановлено, що задіяні у розробленій соціально-психологічній програмі методи формувально-розвивального впливу надали змогу знизити емоційний дискомфорт ($Z=2,116$; $p=0,032$), формували вміння довільно спрямовувати увагу на емоційні відчуття, регулювати власну поведінку та розуміти емоційні стани інших учасників ($Z=3,475$; $p=0,001$); підтримували самостійність ($Z=4,892$; $p=0,001$), а також створювали позитивну мотивацію до навчальної діяльності ($Z=4,812$; $p=0,001$).

Відбулися позитивні зміни в інтелектуально-мнестичній сфері досліджуваних ЕГф ($Z=4,101$; $p=0,001$), підвищився рівень їх психологічної реабілітаційної компетенції ($Z=2,543$; $p=0,007$) та адекватність суб'єктивного ставлення до дефекту (хвороби) з вірогідним зниженням суїцидальних тенденцій ($Z=3,507$; $p=0,001$), що сприяло підвищенню інтегрального показника рівня психологічного реабілітаційного потенціалу досліджуваних ЕГф ($Z=4,122$; $p=0,000$).

Виявлено зниження ригідності Я-образу та підвищення адекватності самооцінки ($Z=5,593$; $p=0,000$) з побудовою реальних планів на майбутнє, що вказує на зростання компенсаторного потенціалу досліджуваних ($Z=4,381$; $p=0,000$).

Зафіксовано вірогідне зниження показників особистісної тривожності ($Z=5,374$; $p=0,001$), проявів самотності ($Z=4,906$; $p=0,000$), самозвинувачення ($Z=4,655$; $p=0,001$); натомість підвищилися показники соціальної активності ($Z=5,303$; $p=0,001$), автономності ($Z=5,522$; $p=0,001$), соціальної адаптованості ($Z=4,390$; $p=0,001$), схильності до гуманістичних норм життєдіяльності (моральності) ($Z=5,374$; $p=0,001$), що сприяло розширенню активного життєвого простору неповнолітніх ЕГф.

Встановлено зниження фрустрованості членів сімей учасників ЕГф, їх негативних установок та почуття провини ($Z=5,276$; $p=0,000$), гіперкритичного і гіпертривожного ставлення ($Z=4,373$; $p=0,001$), що призвело до зниження емоційних проблем досліджуваних в процесі їх соціалізації.

Суттєво покращилися міжособистісні відносини неповнолітніх ЕГф та їх соціально-психологічні характеристики як суб'єкта спілкування, зокрема за тенденціями перебувати у товаристві інших людей, встановлювати близькі стосунки з іншими та відбулося підвищення показників їх комунікативної і соціальної компетентності ($p<0,05$).

Засвідчено зниження (на 39,7%) кількості учасників ЕГф з проблемами соціалізації і недостатнім рівнем соціалізованості та відповідне підвищення рівня їх соціалізованості до достатнього.

Загалом розроблена і апробована в ході формувального експерименту багаторівнева соціально-психологічна програма оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами показала свою дієвість, оскільки учасники, які були залучені до її заходів, виявили більш високі рівні психологічного реабілітаційного потенціалу та соціалізованості загалом у векторі ресурсності їх життєстійкості в умовах травматогенного соціуму, у порівнянні з неповнолітніми КГф.

Отже, ефективність впровадження багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму є експериментально доведеною, а запропонована програма може бути рекомендована до практичного застосування.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення та нове розв'язання проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмогенного соціуму. Запропонована концепція дослідження забезпечила можливість системного розкриття соціально-психологічних основ процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмогенного соціуму з урахуванням онто- та соціогенези. Узагальнення отриманих у дисертаційному дослідженні результатів дозволило зробити такі висновки.

1. Проведено теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами у сучасному науковому просторі. Наголошується, що одним із найважливіших завдань державної політики у сфері освіти, а також демографічного та соціально-економічного розвитку є забезпечення реалізації права неповнолітніх з особливими потребами на освіту, що артикулюється значним збільшенням останніми роками кількості таких дітей. З'ясовано, що сучасне наукове розуміння проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами, суттєве оновлення змісту освіти, зокрема, уточнення стратегії і тактики інноваційних психолого-педагогічних процесів, потребують консолідації нових концептуальних підходів до соціально-психологічної роботи з цією категорією неповнолітніх, а удосконалення системи соціально-психологічного супроводу неповнолітніх з особливими освітніми потребами у напрямку оптимізації процесу їх соціалізації потребують, насамперед, глибокого наукового осмислення, моделювання та прогнозування всіх можливих наслідків. Підкреслюється, що особливо гостро проблема оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами та підвищення цінності їх життєдіяльності постає в умовах травмогенного соціуму. Крім того, у зазначеному контексті підвищується важливість підготовки фахівців, які мають працювати із зазначеною категорією дітей, а проблема вдосконалення їх професійної діяльності у соціально-психологічному векторі набуває вагомості соціальної значущості та актуальності.

2. Розкрито соціально-психологічні проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмогенного соціуму, які впливають на їх соціальний розвиток та перебіг процесу соціалізації загалом і можуть суттєво його спотворювати. Розгляд соціально-психологічних проблем соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в особистісному, міжособистісному і соціальному векторах дозволив систематизувати їх та акцентувати увагу на природі і структурі змісту відповідних особливостей неповнолітніх зазначеної категорії.

З'ясовано, що в особистісному векторі соціально-психологічних проблем соціалізації неповнолітніх в умовах травмогенного соціуму виражено такі особливості, як неадекватність самооцінки, відсутність сталої ієрархії мотивів, зокрема навчальної діяльності, провідного виду діяльності та нездатність до цілеспрямованих дій. У міжособистісному векторі соціально-

психологічні проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами розглянуто через їх міжособистісну взаємодію та особливості соціальної поведінки. У цьому аспекті відзначається необдуманість вчинків, імпульсивність, неможливість критичного їх осмислення. У міжособистісній взаємодії переважають лабільність, індиферентне ставлення до власного статусу у групі; характерними є ускладнення під час спілкування, незадоволеність потреби у ньому. У соціальному векторі зазначених проблем в умовах травматогенного соціуму виділено особливості схильностей цих неповнолітніх та їх професійної спрямованості, своєрідність ціннісних орієнтацій. Відзначається фрагментарність та неточність уявлень про навколишній світ, що не відображають існуючих взаємин, а також незрілість професійних інтересів, їх недостатня усвідомленість і нестійкість.

Попри наявність виокремлених особливостей, наголошується на соціально-психологічних резервах процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами у проєкції ресурсності їх життєстійкості та можливостей особистісного і соціального розвитку.

3. На основі соціально-психологічного аналізу ресурсності життєстійкості неповнолітніх з особливими освітніми потребами відповідно до сучасних соціалізаційних викликів та розкриття особливостей проєктно-модульного підходу до соціально-психологічного супроводу процесу їх соціалізації в умовах травматогенного соціуму наведено концептуальне соціально-психологічне обґрунтування проблеми соціалізації таких неповнолітніх у соціально-психологічній парадигмі наукового знання. Показано, що основу концепції соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму становили системно-інтегративний, генетичний, особистісно-компетентнісний, суб'єктно-діяльнісний підходи.

Підкреслено, що соціально-психологічний супровід процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами розглядається як комплексний метод (принципи, технологія, засоби) практичного його здійснення групою фахівців (мультидисциплінарний підхід), включених в єдину організаційну модель на основі системної роботи, спрямованої на досягнення успішності цілей соціалізації неповнолітніх зазначеної категорії в умовах травматогенного соціуму. Провідні положення концепції стосуються зміни парадигми дослідження – від вивчення феноменів і проявів психіки до дослідження законів особистісного і соціального розвитку неповнолітніх з особливими освітніми потребами в процесі їх соціалізації. Суб'єктом вивчення у цьому випадку є неповнолітня дитина з особливими освітніми потребами, і це викликає необхідність синтезу різних галузей базових та спеціальних наук. Друге положення концепції характеризує зміну парадигми дії на систему підтримки, спонукання і сприяння, надання рівних можливостей у виборі рішення. Третім концептуальним положенням є виокремлення підстав для розробки засобів і методів соціально-психологічного супроводу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами у травматогенному соціумі. Такими підставами виступають закони і механізми формування особистості дитини з особливими освітніми потребами,

особливості її становлення на різних вікових етапах онтогенезу, особливі сензитивні періоди та характер дефекту, а також специфіка саморозвитку, зокрема в умовах спеціально організованого життєвого простору і освітнього середовища.

Показано, що структурно-функціональна модель, покладена в основу соціально-психологічного супроводу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами, є єдністю концептуальних положень і технологій, які використовуються, і зорієнтована на успішність процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в різних соціальних системах. Доведено необхідність і перспективність застосування проєктно-модульного підходу до процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмогенного соціуму (за діагностично-моніторинговим, організаційно-розвивальним, консультативно-корекційним, освітньо-просвітницьким модулями).

4. Виявлено специфіку перебігу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травмогенного соціуму. Встановлено, що найменшу ресурсність життєстійкості виявили неповнолітні з низьким рівнем психологічного реабілітаційного потенціалу, що пов'язано зі змінами інтелектуально-мнестичної сфери, з низьким рівнем психологічної реабілітаційної компетенції та обмеженістю інтересів, а також з яскраво вираженим негативним сприйняттям наявного дефекту чи захворювання. З'ясовано, що на рівень психологічного реабілітаційного потенціалу неповнолітніх з особливими освітніми потребами впливає їх суб'єктивне ставлення до здоров'я/хвороби, особливостями якого є: захисне ставлення до себе, нездатність (або небажання) усвідомлювати і розкривати значиму інформацію про себе; висока емоційна напруженість, обумовлена негативним ставленням до хвороби; прагнення до відповідності соціально бажаному образу; звуження життєвих цілей, складність у плануванні свого майбутнього або нереальні плани на нього; некритичне оцінювання власних можливостей, складність у плануванні своєї майбутньої професійної діяльності.

Встановлено, що більшість неповнолітніх з особливими освітніми потребами відрізняє занижена самооцінка, соціальна пасивність; відбувається звуження активного життєвого простору, відставання у соціально-особистісному розвитку, наявність інфантилізації. Серед дефіцитарних шляхів формування Я-образу, як системи уявлень про власну особистість, переважає наявність комунікативних труднощів. Зафіксовано також низький рівень соціальної і комунікативної компетентності, що виявляється у незавершеності процесу децентрації, слабкості словесної регуляції дій, труднощах у побудові міжособистісних відносин тощо. Крім того, у процесі міжособистісної взаємодії спостерігаються несформованість функцій діалогу (комунікативної, програмуючої, контрольної-регулюючої), як необхідного компонента системи комунікативно-діяльнісних відносин; відсутність динамічності позиції та ін., що створює підґрунтя для виникнення почуття самотності, на яке впливають й бар'єри взаєморозуміння (інтелектуальні, емоційні, естетичні, мотиваційні).

Багатоаспектний аналіз одержаних результатів емпіричного дослідження надав підстави стверджувати, що суттєво підвищуються ризики виникнення

дезадаптивних форм поведінки неповнолітніх з особливими освітніми потребами, а всі перелічені дефіцити суттєво спотворюють процес їх соціалізації, що вимагає дієвих соціально-психологічних засобів оптимізації цього процесу у травматогенному соціумі.

5. Розкрито концептуально-методологічні основи та зміст багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму, побудованої на принципах системності, комплексності, індивідуального підходу, раннього втручання, діяльнісного принципу корекції, а також на загальних принципах групової роботи та вузькоспеціалізованих її принципах.

У системі заходів запропонованої соціально-психологічної програми було виокремлено рівень психологічної діагностики ресурсності життєстійкості таких неповнолітніх (показників психологічного реабілітаційного потенціалу відповідно до функціонування його складових (емоційної стабільності, інтелектуального і мотиваційного потенціалу, особливостей оточення та широти спілкування, реабілітаційної компетентності); особистісних особливостей та інтегральних соціально-психологічних характеристик міжособистісних відносин); рівень розробки індивідуального плану соціально-психологічного супроводу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму; рівень психологічного консультування, соціально-психологічної корекції, прогностики та рівень аналізу і оцінки результатів оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму.

Встановлено, що задіяні методи формувально-розвивального впливу надали змогу знизити емоційний дискомфорт неповнолітніх з особливими освітніми потребами, формували у них вміння доволіно спрямовувати увагу на власні емоційні відчуття, регулювати власну поведінку, розуміти емоційні стани інших учасників; підтримували самостійність, а також створювали позитивну мотивацію до навчальної діяльності. Відбулися позитивні зміни в інтелектуально-мнестичній сфері неповнолітніх з особливими освітніми потребами, підвищився рівень їх психологічної реабілітаційної компетентності та адекватність суб'єктивного ставлення до дефекту (хвороби) з вірогідним зниженням суїцидальних тенденцій, що сприяло підвищенню інтегрального показника рівня їх психологічного реабілітаційного потенціалу. Виявлено зниження ригідності Я-образу та підвищення адекватності самооцінки з побудовою реальних планів на майбутнє, що вказує на зростання компенсаторного потенціалу цих неповнолітніх. Зафіксовано вірогідне зниження показників особистісної тривожності та проявів самотності, самозвинувачення; натомість підвищилися показники соціальної активності, автономності, соціальної адаптованості, схильності до гуманістичних норм життєдіяльності (моральності), що сприяло розширенню активного життєвого простору неповнолітніх зазначеної категорії та успішності процесу їх соціалізації.

Зафіксовано зниження фрустрованості членів сімей, які мають неповнолітніх дітей з особливими освітніми потребами, а також їх негативних установок та почуття провини, гіперкритичного і гіпертривожного ставлення до такої дитини, що сприяло зниженню емоційних проблем неповнолітніх в процесі їх соціалізації.

Констатовано, що суттєво покращилися міжособистісні відносини неповнолітніх з особливими освітніми потребами та їх соціально-психологічні характеристики як суб'єктів спілкування, зокрема за тенденціями перебувати у товаристві інших людей, встановлення близьких стосунків з іншими, а також відбулося підвищення показників комунікативної і соціальної компетентності неповнолітніх зазначеної категорії.

Загалом засвідчено зниження на 39,7% кількості неповнолітніх з особливими освітніми потребами з проблемами соціалізації і недостатнім рівнем соціалізованості та відповідне підвищення рівня їх соціалізованості до достатнього.

6. Визначено організаційно-процесуальні засади успішності реалізації багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму, спрямовані на розгляд проблеми підготовки фахівців до діяльності з зазначеним контингентом осіб та акцентуванням уваги на тому, що їх професійна діяльність має здійснюватися у новій соціально-психологічній парадигмі з актуалізацією професійно-особистісних якостей, які забезпечують досягнення високого рівня професіоналізму в оптимізації процесу соціалізації таких неповнолітніх та становлять зміст основних компонентів (орієнтаційного та операціонального) їх психологічної готовності до професійної діяльності з неповнолітніми зазначеної категорії.

Організаційно-процесуальні засади реалізації багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами у травматогенному соціумі передбачали цілеспрямоване створення сприятливих соціально-психологічних умов успішності перебігу цього процесу, провідними з яких визначено: соціально-психологічний супровід процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами з усвідомленням фахівцями специфіки професійної взаємодії з даною категорією осіб та формуванням позитивного образу фахівця, у першу чергу, вчителя, зокрема на засадах діалогічного спілкування; науково-методичний супровід розвитку професійної компетентності фахівців, які працюють з неповнолітніми зазначеної категорії; удосконалення форм соціально-психологічної взаємодії з батьками неповнолітніх з особливими освітніми потребами; взаємодія органів державної влади з різними типами установ, громадськими організаціями у напрямку сприяння процесам соціалізації та інтеграції неповнолітніх з особливими освітніми потребами у суспільство; задіяння можливостей територіальних центрів соціального обслуговування населення у наданні соціально-реабілітаційних послуг неповнолітнім з особливими освітніми потребами та їх батькам тощо.

Узагальнення результатів формувального етапу дослідження надало змогу визначити та провести диференціацію соціально-психологічних

чинників (інтраперсональних та інтерперсональних), які впливають на успішність процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму відповідно до різновиду інститутів соціалізації.

Перспективи подальшого дослідження. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вивчення проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму. Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні динаміки і спрямованості процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму відповідно до нозології та у гендерному вимірі. Важливим напрямом подальших досліджень вбачаємо вивчення особливостей перебігу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в різних інститутах соціалізації в умовах сучасного соціуму. Серед перспективних напрямів подальших досліджень даної проблеми вважаємо також розробку обґрунтованої загальнодержавної системи підготовки фахівців, які мають працювати з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму, зокрема у напрямку розробки і реалізації індивідуальних стратегій їх становлення та розвитку в процесі соціалізації.

Список опублікованих наукових праць за темою дисертації:

1. Монографії:

1.1. Турубарова А.В. Методики дослідження особливостей спілкування підлітків із фізичними вадами / Моделювання соціально-психологічних систем: теоретико-прикладний аспект: монографія / [В.Й. Бочелюк, Н.Є. Завацька, А.В. Турубарова, С.А. Білоусов та ін.]; за ред. В.Й. Бочелюка. Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2013. С. 328-343. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті соціально-психологічних особливостей спілкування неповнолітніх з особливими освітніми потребами).* ISBN 978-617-579-731-0.

1.2. Турубарова А.В. Психолого-педагогічні умови розвитку особистості підлітків із обмеженими можливостями здоров'я / Психолого-педагогічні умови розвитку особистості в освітньо-реабілітаційному просторі: монографія / [В.Й. Бочелюк, І.Ю. Антоненко, А.В. Турубарова, М.С. Панов]. Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2019. 316 с. С. 167-215. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті соціально-психологічної специфіки особистісного розвитку неповнолітніх з особливими освітніми потребами).* ISBN 978-966-8157-73-8

[http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A2%D1%83%D1%80%D1%83%D0%B1%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%90$)

[bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A2%D1%83%D1%80%D1%83%D0%B1%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%90\\$](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A2%D1%83%D1%80%D1%83%D0%B1%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%90$)

1.3. Bocheliuk V.Y., Panov M.S., Turubarova A.V. Psychological and pedagogical features of the professional self-awareness development of future special teachers / Moderní aspekty vědy. XIII. Díl mezinárodní kolektivní

monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2021. 548 s. S. 244-256. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті психологічної специфіки розвитку професійної самосвідомості майбутніх фахівців в аспекті соціалізації неповнолітніх).* https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/18935/4/Mono_%C4%8Cesk%C3%A1_republika_2021_P356-367.pdf

1.4. Bocheliuk V.Y., Panov M.S., Turubarova A.V. The phenomenon of a positive image of «I» in modern psychology / Сучасні аспекти науки: VI-й том кол. монографії / за ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. К.; Братислава: ФОП Кандиба Т.П., 2021. 178 с. С. 122-141. *(Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні соціально-психологічних особливостей формування позитивного образу «Я» неповнолітніх).* ISBN 978-9934-26-223-4
<http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/monography-6-2021.pdf>

1.5. Турубарова А.В. Психологічна спостережливість як професійно важлива якість фахівців педагогічних спеціальностей / Актуальні проблеми освітньо-реабілітаційного простору: педагогіка, психологія, соціологія / за заг. ред. В.В. Нечипоренко, за ред. М.А. Дергач. Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2021. Т. 1. 220 с. С. 101-121. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні необхідності психологічної спостережливості, як професійно важливої якості фахівців, які працюють з неповнолітніми з особливими освітніми потребами).* ISBN 978-966-8157-91-2
[http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21FMT=fullwebr&S21ALL=\(%3C.%3EA%3D%D0%91%D0%BE%D1%87%D0%B5%D0%BB%D1%8E%D0%BA%20%D0%92%\\$%3C.%3E\)&Z21ID=&S21SRW=AVH EAD&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21FMT=fullwebr&S21ALL=(%3C.%3EA%3D%D0%91%D0%BE%D1%87%D0%B5%D0%BB%D1%8E%D0%BA%20%D0%92%$%3C.%3E)&Z21ID=&S21SRW=AVH EAD&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20)

1.6. Турубарова А.В. Психологічні підходи до формування у молодших підлітків з труднощами в навчанні уявлень про здоровий образ життя / Психологічні основи розвитку особистості: монографія / за заг. ред. В.Й. Бочелюка, за ред. Ю.В. Стрюкової. Запоріжжя: Просвіта, 2021. Т. 7. 420 с. С. 285-333. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті сучасних підходів до формування у неповнолітніх з особливими освітніми потребами уявлень про здоровий спосіб життя).* ISBN 978-966-653-520-0
http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/16423/%D0%91%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B6%D0%B6%D1%8F_%D0%9C%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%A4%D0%98%D0%AF%20%282%29.pdf?sequence=1

1.7. Bocheliuk V.Y., Turubarova A.V. Socio-psychological fundamentals of ensuring the optimization of the professional personality readaptation process in the conditions of problemogenic society / The Russian-Ukrainian war (2014-2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. 1436 p. P. 1323-1332. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні соціально-психологічних основ забезпечення оптимізації процесу професійної реадaptaції фахівців, які мають працювати з неповнолітніми з особливими освітніми потребами).*

<https://www.academia.edu/88861123/The-Russian-Ukrainian-war-2014-2022-historical-political-cultural-educational-religious-economic-and-legal-aspects-Scientific-monograph-Riga-Latvia-Baltija-Publishing-2022-1421-p>

1.8. Бохонкова Ю.О., Турубарова А.В. Особливості писемного мовлення у дітей молодшого шкільного віку із синдромом дефіциту уваги з гіперактивністю / Актуальні проблеми освітньо-реабілітаційного простору: педагогіка, психологія, соціологія: монографія / за заг. ред. В.В. Нечипоренко, за ред. М.А. Дергач. Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2022. Т. 2. 436 с. С. 165-192. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні особливостей писемного мовлення у неповнолітніх з особливими освітніми потребами)*. ISBN 978-617-7929-02-3

[http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21FMT=fullweb&S21ALL=\(%3C.%3EA%3D%D0%91%D0%BE%D1%87%D0%B5%D0%BB%D1%8E%D0%BA%20%D0%92%\\$%3C.%3E\)&Z21ID=&S21SRW=AVH EAD&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21FMT=fullweb&S21ALL=(%3C.%3EA%3D%D0%91%D0%BE%D1%87%D0%B5%D0%BB%D1%8E%D0%BA%20%D0%92%$%3C.%3E)&Z21ID=&S21SRW=AVH EAD&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20)

1.9. Бочелюк В.Й., Панов М.С., Жадленко І.О., Турубарова А.В. Корекція девіантної поведінки підлітків: монографія; 2-ге вид., випр. й доп. К.: КНТ, 2024. 442 с. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті соціально-психологічних проявів девіантної поведінки неповнолітніх в умовах травматогенного соціуму)*. ISBN 978-966-373-126-5

<https://strodo.com.ua/ua/p2246338456-kniga-korektsiya-deviantnoyi.html>

1.10. Турубарова А.В. Соціально-психологічні основи соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в період суспільних трансформацій: монографія. К.: ПВТП «LAT&K», 2024. 349 с. ISBN 978-617-7699-51-3

2. Навчально-методичні праці:

2.1. Бочелюк В.Й., Турубарова А.В. Психологія людини з обмеженими можливостями: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2011. 264 с. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті соціально-психологічних особливостей неповнолітніх з особливими освітніми потребами в процесі їх соціалізації)*. ISBN 978-611-01-0184-4

2.2. Турубарова А.В. Психологія людини з особливими потребами: методичні вказівки зі спеціальності «Психологія». Запоріжжя: КПУ, 2013. 70 с.

2.3. Турубарова А.В., Гребенюк О.О. Альтернативна та додаткова комунікація як засіб спілкування з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами: методичні рекомендації для фахівців, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами. Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2021. 24 с. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні науково-методичного інструментарію щодо засобів розвитку мовленнєво-комунікативної сфери дітей з особливими освітніми потребами)*.

2.4. Бочелюк В.Й., Панов М.С., Позднякова О.Л., Турубарова А.В. Аутологія: навч.-метод. посіб. Запоріжжя: Вид-во КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, 2023. 324 с. *(Особистий внесок авторки полягає у висвітленні питань організації соціально-психологічної роботи з неповнолітніми з особливими*

освітніми потребами та застосування новітніх психокорекційних технологій). ISBN 978-617-7929-04-7

3. Статті у наукових фахових виданнях:

3.1. Турубарова А.В. Соціально-психологічні чинники виникнення самотності у підлітків із особливими освітніми потребами. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. Одеса: ОНУ, 2011. Т. 16. Вип. 17. С. 155-162.

<http://psysocwork.onu.edu.ua/old/issue/view/8134>

3.2. Турубарова А.В. Особливості образу вчителя в уявленні школярів із церебральним паралічем. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського: зб. наук. праць*. Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2011. Т. 2. Вип. 7. С. 270-274.

http://mdu.edu.ua/?page_id=1505

3.3. Турубарова А.В. Особливості внутрішньої картини хвороби у підлітків із соматичними захворюваннями. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. Одеса: ОНУ, 2012. Т. 17. Вип. 3. С. 172-179.

<http://psysocwork.onu.edu.ua/old/issue/view/8135>

3.4. Турубарова А.В. Психолого-педагогічні чинники формування мотивації навчання учнів спеціальних шкіл. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. Одеса: ОНУ, 2013. Т. 18. Вип. 4 (30). С. 285-291.

<http://psysocwork.onu.edu.ua/old/issue/view/8144>

3.5. Турубарова А.В. Особливості спілкування вчителя та учнів спеціальної школи. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. Одеса: ОНУ, 2013. Т. 18. Вип. 2 (28). С. 294-300.

<http://psysocwork.onu.edu.ua/old/issue/view/8142>

3.6. Турубарова А.В. Теоретико-методологічні підходи до дослідження внутрішньої картини здоров'я дитини. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія: Психологія*. Х.: ХНПУ, 2013. Вип. 46 (1). С. 204-211.

<http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/psychology/issue/archive>

3.7. Турубарова А.В. Соціально-психологічні проблеми соціалізації підлітків із особливими освітніми потребами. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. Херсон: ХДУ, 2014. Т. 2. Вип. 2. С. 77-81.

<https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/issue/archive/2>

3.8. Турубарова А.В. Психолого-педагогічні проблеми сімей, які виховують дитину з особливими освітніми потребами. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. Херсон: ХДУ, 2015. Т. 2. Вип. 2. С. 151-155.

<https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/issue/archive/2>

3.9. Турубарова А.В. Структура ставлення підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату до іншого суб'єкта спілкування. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. Одеса: ОНУ, 2015. Т. 20. Вип. 1(35). С. 89-97.

<http://psysocwork.onu.edu.ua/old/issue/view/8149>

3.10. Турубарова А.В., Черепехіна О.А. Психолого-педагогічні особливості розвитку професіоналізму психологів у вищих навчальних закладах: погляд третього тисячоліття. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. Херсон: ХДУ, 2017. Т. 3. Вип. 2. С. 100-104. (Особистий внесок авторки полягає у розкритті значення розвитку професіоналізму психологів, які мають працювати з неповнолітніми з особливими освітніми потребами).

<https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/632/591>

3.11. Турубарова А.В. Особливості проектування психолого-педагогічного супроводу підлітків із обмеженими можливостями здоров'я. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. Херсон: ХДУ, 2018. Вип. 1. Т. 2. С. 234-238.

<https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/issue/view/11/64>

3.12. Турубарова А.В. Умови соціально-психологічного розвитку підлітків з обмеженими можливостями здоров'я. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць*. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. 2018. № 29. С. 85-90.

<https://pedosvita.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/266/361>

3.13. Турубарова А.В., Прядкіна А.А. Стан розробленості проблеми розвитку мовлення в дітей молодшого шкільного віку із синдромом Дауна. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. Херсон: ХДУ, 2018. Вип. 5. С. 270-275. (Особистий внесок авторки полягає у визначенні соціально-психологічних умов вирішення проблеми розвитку мовлення у неповнолітніх з особливими освітніми потребами).

<https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/issue/view/2/7>

3.14. Cherepiekhina O., Dysa O., Bulanov V., Turubarova A., Rukolyanska N. Forced Leadership as a Social Psychological Phenomenon in Professionally Successful Women Scientists. *Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment*. 2021. Vol. 9. No. 4. P. 397-410. (Особистий внесок авторки полягає у розкритті соціально-психологічного феномену вимушеного лідерства особистості та його значення в процесі її соціалізації в умовах травмотогенного соціуму). (Scopus).

DOI:10.6000/2292-2598.2021.09.04.7

https://www.researchgate.net/publication/354187292_Forced_Leadership_as_a_Social_Psychological_Phenomenon_in_Professionally_Successful_Women_Scientists

3.15. Бочелюк В.Й., Панов М.С., Турубарова А.В. Психокорекція аутизму в Україні. *Перспективи та інновації науки. (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»): наук. журн.* К.: Видавнича група «Наукові перспективи», 2021. № 4 (4). С. 318-329. (Особистий внесок авторки полягає у визначенні особливостей соціально-психологічної корекції аутизму неповнолітніх дітей в умовах сучасного соціуму).

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-4\(4\)-318-329](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-4(4)-318-329)

<http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/649/652>

3.16. Bocheliuk V.Y., Shcherbyna S.S., Turubarova A.V., Antonenko I.Y., Rukolyanska N.V. Emotional Intelligence and Burnout of Teachers of Higher Education Institutions. *Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and*

Treatment. 2021. Vol. 9. No. 5. P. 442-450. (Особистий внесок авторки полягає у розкритті ролі розвитку емоційного інтелекту в процесі соціалізації особистості). (Scopus).

<https://doi.org/10.6000/2292-2598.2021.09.05.3>

<https://lifescienceglobal.com/pms/index.php/jiddt/article/view/8396>

3.17. Furman A., Bessarab A., Leshchenko I., Turubarova A., Hirnyak A., Furman O. Psychological Tools Affecting Increasing Motivation to Learn Two Foreign Languages. *Journal of Curriculum and Teaching*. 2022. Vol. 11. № 1. Special Issue. P. 255-263. (Особистий внесок авторки полягає у розкритті соціально-психологічних засобів підвищення мотивації до навчання в процесі соціалізації неповнолітніх). (Scopus).

doi:10.5430/jct.v11n1p255. URL: <https://doi.org/10.5430/>

https://www.researchgate.net/publication/357897856_Psychological_Tools_Affecting_Increasing_Motivation_to_Learn_Two_Foreign_Languages

3.18. Bocheliuk V.Y., Splyska L.V., Shaposhnykova I.V., Turubarova A.V., Panov M.S. Five stages of professional personality development: Comparative analysis. *Polish Psychological Bulletin*. 2022. Vol. 53. No 2. P. 88-93. (Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні значення професійного становлення особистості в процесі її соціалізації в умовах травматогенного соціуму). (Scopus).

DOI: 10.24425/ppb.2022.141136

<https://journals.pan.pl/Content/123358/PDF/2022-02-PPB-04-Bocheliuk.pdf>

3.19. Бочелюк В.Й., Панов М.С., Турубарова А.В. Посттравматичний стресовий розлад: стан проблеми, психодіагностика та психологічна допомога. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 2 (58). С. 51-63. (Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні особливостей соціально-психологічної допомоги неповнолітнім з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму).

<https://doi.org/10.33216/2219-2654-2022-58-2-51-63>

http://tppjournal.com.ua/n58y2k22_a5.html

3.20. Bessarab A., Turubarova A., Gorshkova G., Antonenko I., Rukolyanska N. Creating a digital institution of higher education: theory and practice. *Revista Eduweb*. 2022. Vol. 16. № 3. P. 106-120. (Особистий внесок авторки полягає у розкритті необхідності застосування засобів цифровізації освіти у процесі соціалізації особистості). (Web of Science Core Collection).

<https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2022.16.03.8>

<https://revistaeduweb.org/index.php/eduweb/article/view/453/485>

3.21. Бочелюк В.Й., Панов М.С., Турубарова А.В. Особливості посттравматичного зростання, життєстійкості, резильєнтності і психологічного благополуччя особистості. *Перспективи та інновації науки. (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»): наук. журн. К.: Видавнича група «Наукові перспективи», 2023. № 1 (19). С. 436-448. (Особистий внесок авторки полягає у розкритті особливостей*

життєстійкості та резильєнтності осіб з особливими потребами в умовах травматогенного соціуму).

<http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/3458>

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-1\(19\)-436-448](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-1(19)-436-448)

3.22. Бочелюк В.Й., Панов М.С., Турубарова А.В. Реабілітаційна психологія в системі наукових знань. *Наукові перспективи: наук. журн. Серія «Психологія»*. К.: Видавнича група «Наукові перспективи», 2023. № 9 (39). С. 529-540. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні позиції сучасної реабілітаційної психології у парадигмі соціально-психологічного наукового знання).*

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-9\(39\)-529-540](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-9(39)-529-540)

<http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/6539/6572>

3.23. Bessarab A., Antonenko I., Turubarova A., Smoliak V., Morenko O. Inclusive education: strategies and methods of implementation in the context of modern pedagogy. *Brazilian Journal of Education, Technology and Society (BRAJETS)*. 2023. Vol. 16, nse2: The Global Development of Innovative Technologies and their Impact on the Education. S. 165-177. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті соціально-психологічних засад реалізації стратегії освіти неповнолітніх з особливими потребами).* (Web of Science Core Collection).

<https://doi.org/10.14571/brajets.v16.nse2.165-177>

<https://www.brajets.com/index.php/brajets/article/view/1243>

3.24. Cherepiekhina O., Turubarova A., Sysoiev O., Derevyanko N., Bulanov V. How Ukrainian university students academically procrastinate in conditions of forced-online-learning caused by the covid-19 pandemic and wartime. *Advanced Education*. 2023. Issue 10 (22). S. 51-71. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті соціалізаційних аспектів розвитку особистості в умовах травматогенного соціуму).* (Web of Science Core Collection).

<https://doi.org/10.20535/2410-8286.273846>

<https://ae.fl.kpi.ua/article/view/273846>

3.25. Бессараб А.О., Турубарова А.В. Кризове консультування сімей з дітьми з інвалідністю, що опинились у складних життєвих обставинах. *Перспективи та інновації науки. (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»): наук. журн.* К.: Видавнича група «Наукові перспективи», 2023. № 13 (31). С. 462-476. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті особливостей кризового консультування сімей з неповнолітніми з особливими освітніми потребами).*

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-462-476](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-462-476)

<http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/6431/6464>

3.26. Cherepiekhina O., Turubarova A., Gorshkova G., Bulanov V. Attitudes of pregnant Ukrainian women towards their child in the III trimester of pregnancy during wartime in Ukraine in relation to women's reproductive health (Podillia region). *Reproductive health of woman*. 2023. № 7. P. 20-33. (*Особистий внесок авторки полягає у розкритті ролі образу майбутньої дитини у жінок в умовах травмагенного соціуму*). (Scopus).

<https://doi.org/10.30841/2708-8731.7.2023.292598>

<https://repro-health.com.ua/article/view/292598>

3.27. Смоляк В.М., Турубарова А.В. Нейропсихологічний статус старших дошкільників із загальним недорозвитком мовлення III рівня. *Перспективи та інновації науки. (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»): наук. журн.* К.: Видавнична група «Наукові перспективи», 2024. № 3 (37). С. 947-982. (*Особистий внесок авторки полягає у розкритті психологічної специфіки загального недорозвитку мовлення у дітей з особливими освітніми потребами*).

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-3\(37\)-974-982](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-3(37)-974-982)

<http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/10093/10148>

4. *Статті у матеріалах науково-практичних конференцій та інших виданнях:*

4.1. Турубарова А.В. Психологічний тренінг в роботі з підлітками спеціальної школи. *Теорія та практика сучасної психології: зб. наук. праць*. Запоріжжя: КПУ, 2011. Вип. 3. С. 95-98.

4.2. Турубарова А.В. Принципи корекційної роботи психолога з підлітками, які мають порушення опорно-рухового апарату. *Сучасна психологія: актуальні проблеми й тенденції розвитку: зб. наук. статей за матеріалами Міжрегіональної науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 28 січня 2011 р.). Запоріжжя: КПУ, 2011. С. 117-118.

4.3. Турубарова А.В. Теоретичні аспекти психолого-педагогічного супроводу слабозорих школярів. *Оновлення соціально-психологічної та педагогічної науки на етапі націєтворення: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 20 квітня 2012 р.). Запоріжжя: КПУ, 2012. С. 198-199.

4.4. Турубарова А.В. Теоретична модель психолого-педагогічного супроводу школярів з вадами зору. *Психогенеза особистості: норма і девіація (Турбота про дітей з порушеннями розвитку: багаторівневий підхід) із циклу «Сучасні підходи до інтеграції та соціалізації дітей з особливими потребами»: зб. наук. статей за матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Луцьк, 15-17 жовтня 2012 р.). Луцьк: Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. С. 242-250.

4.5. Турубарова А.В. Принципи дослідження внутрішньої картини здоров'я дитини. *Харківська школа психології: спадщина і сучасна наука: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 19-20 жовтня 2012 р.). Х.: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2012. С. 258.

4.6. Турубарова А.В. Особливості навчальної мотивації учнів спеціальних шкіл. *Оновлення соціально-психологічної та педагогічної науки на етапі націє*

творення: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції (м. Запоріжжя, 15 березня 2013 р.). Запоріжжя: КПУ, 2013. С. 92-93.

4.7. Турубарова А.В. Принципи психолого-педагогічного супроводу учнів із порушеннями зору в умовах спеціальної освіти. *Наука і вища освіта: зб. наук. статей за матеріалами XXII Міжнародної наукової конференції студентів і молодих учених* (м. Запоріжжя, 18 квітня 2014 р.). Запоріжжя: КПУ, 2014. С. 624-625.

4.8. Турубарова А.В. Шляхи подолання ускладненого педагогічного спілкування. *Актуальні питання сучасної педагогіки та психології: наукові дискусії: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 26-27 вересня 2014 р.). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2014. С. 43-46.

4.9. Турубарова А.В. Специфіка організації роботи практичного психолога у школі для дітей із порушеннями зору. *Стан та перспективи розвитку педагогічних та психологічних наук: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 03 жовтня 2014 р.). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2014. С. 131-134.

4.10. Турубарова А.В. Особливості мотивації навчання в умовах спеціальної освіти. *Провідна роль освітнього досвіду в становленні особистості: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Дніпропетровськ, 25 квітня 2015 р.). Дн.: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2015. С. 39-42.

4.11. Турубарова А.В. Комунікативні бар'єри як фактори розвитку почуття самотності у підлітків. *Актуальні питання педагогіки та психології: наукові дискусії: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 11-12 вересня 2015 р.). Х.: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2015. С. 100-103.

4.12. Турубарова А.В. Специфіка професійної взаємодії майбутнього психолога з дітьми з особливими освітніми потребами. *Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти): зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 25-26 вересня 2015 р.). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2015. С. 46-50.

4.13. Турубарова А.В. Чинники, що впливають на формування внутрішньої картини хвороби підлітків із соматичними захворюваннями. *Сучасна психологічна наука: перспективи та розвиток: зб. наук. статей за матеріалами I Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 23 квітня 2016 р.). Запоріжжя: КПУ, 2016. С. 119-122.

4.14. Турубарова А.В. Особливості самотності в підлітковому віці. *Realita a perspektivy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty: Zborník príspevkov z medzinárodna vedecko-praktická konferencia* (Sládkovičovo,

28-29 октoбра 2016). Sládkovičovo: Vydal Vysoká škola Danubius, 2016. S. 126-129.

4.15. Турубарова А.В. Психокорекція розвитку комунікативних здібностей підлітків з особливими освітніми потребами. *Теорія і практика сучасної психології: зб. наук. праць*. Запоріжжя: КПУ, 2016. № 2. С. 117-122.

4.16. Турубарова А.В. Актуальні проблеми розвитку логопсихології. *Психологія та педагогіка: сучасні методики та інновації, досвід практичного застосування: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 28-29 жовтня 2016 р.). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2016. С. 85-87.

4.17. Турубарова А.В. Теоретико-методологічна основа програми розвитку комунікативних здібностей підлітків із особливими освітніми потребами. *Сучасна психологічна наука: перспективи та розвиток: зб. наук. статей за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 23 квітня 2017 р.). Запоріжжя: КПУ, 2017. С. 124-126.

4.18. Турубарова А.В. Психологічні бар'єри комунікації дітей із особливими освітніми потребами. *Компетентнісний вимір сучасної освіти: теорія і практика: зб. наук. статей за матеріалами V регіональної науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 19 травня 2017 р.). Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2017. С. 125-127.

4.19. Турубарова А.В., Черепехіна О.А. Особливості роботи психолога-консультанта з молоддю з порушеннями опорно-рухового апарату. *Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology: Proceedings of the International scientific-practical conference* (Shumen, June 16-17 2017). Shumen: Konstantin Preslavsky University of Shumen, 2017. P. 210-213. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті особливостей соціально-психологічної роботи психолога-консультанта з неповнолітніми з особливими освітніми потребами).*

4.20. Турубарова А.В. Психологічний супровід особистісного розвитку підлітка з обмеженими можливостями здоров'я в умовах інклюзивної освіти. *Educația incluzivă: dimensiuni, provocări, soluții: Materialele Conferința științifico-practică internațională* (Bălți, 2017). Bălți: S. n. Tipografia din Bălți, 2017. Ediția 3-a. S. 307-313.

4.21. Турубарова А.В. Особливості професійно важливих якостей психолога спеціальних навчальних закладів. *Managementul educațional: realizări și perspective de dezvoltare: Materialele 2-nd Conferinței științifico-practice internaționale* (Bălți, 27 aprilie 2018). Bălți: S. n. Tipografia din Bălți, 2018. Ediția 2-a. S. 281-284.

4.22. Турубарова А.В. Особливості психологічного консультування підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату. *Соціальна та життєва практика в структурі професійної підготовки: теорія і практика: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 17 травня 2018 р.). Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2018. С. 153-154.

4.23. Турубарова А.В. Сімейні чинники виникнення психосоматичних захворювань у дітей з особливими освітніми потребами. *Досвід і проблеми*

організації соціальної та життєвої практики учнів і студентів на засадах компетентнісного підходу до освіти (до 25-річчя наукової школи педагогіки та психології життєтворчості): зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 12-13 жовтня 2018 р.). Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2018. С. 153-154.

4.24. Турубарова А.В. Використання арт-терапії у психолого-педагогічному супроводі дітей з особливими освітніми потребами. *Educația incluzivă: dimensiuni, provocări, soluții: Materialele Conferinței științifico-practice internaționale* (Bălți, 19 octombrie 2018). Bălți: S. n. Tipografia din Bălți, 2018. Ediția 4-a. S. 325-328.

4.25. Турубарова А.В. Особливості психокорекційної роботи з дітьми з порушенням функцій опорно-рухового апарату. *Актуальні проблеми ортопедагогіки, ортопсихології та реабілітології: зб. наук. статей за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 4-5 жовтня 2019 р.). Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2019. С. 99-101.

4.26. Турубарова А.В. Особливості самооцінки підлітків із церебральним паралічем. *Соціально-психологічні технології розвитку особистості: зб. наук. статей за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів* (м. Херсон, 14 травня 2020 р.). Херсон: ФОП Вишемирський В.С., 2020. С. 376-379.

4.27. Турубарова А.В. Психологічні аспекти організації навчання учнів з порушенням функцій опорно-рухового апарату. *Особливі діти: освіта і соціалізація: зб. наук. статей за матеріалами VI Міжнародного конгресу зі спеціальної педагогіки та психології* (Київ-Запоріжжя, 1-2 жовтня 2020 р.). Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2020. С. 272-275.

4.28. Bocheliuk V.Y., Turubarova A.V. Socio-psychological features of Emotional and behavioral changes in Children during the pandemic. *Abstracts of the II International Science Conference on Science and practical Technologies*, (Luxembourg, January 26-29 2021). Luxembourg: International Science Group, 2021. P. 455-457. (Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні соціально-психологічних особливостей емоційно-поведінкових змін у неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму).

4.29. Panov M.S., Turubarova A.V. Methodological principles of psychological and pedagogical support of development and self-improvement of future specialists. *Advanced discoveries of modern science: experience, approaches and innovations: collection of scientific papers «SCIENTIA»: Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference* (Amsterdam, April 9 2021). Amsterdam, The Netherlands: European Scientific Platform, 2021. Vol. 2. P. 84-86. (Особистий внесок авторки полягає у розкритті особливостей соціального-психологічного забезпечення процесу самовдосконалення майбутніх фахівців до роботи з неповнолітніми з особливими освітніми потребами).

4.30. Турубарова А.В. Феномен «резильентність»: суспільно значуща проблема сьогодення. *Суспільство і особистість у сучасному комунікаційному дискурсі: зб. наук. статей за матеріалами III*

Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 28 квітня 2021 р.). Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2021. С. 423-425.

4.31. Турубарова А.В. Проблема резильєнтності в контексті пандемії COVID-19. *Психолого-педагогічні координати розвитку особистості: зб. наук. статей за матеріалами II Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Полтава, 3-4 червня 2021 р.). Полтава: Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», 2021. С. 225-228.

4.32. Турубарова А.В. Технологія FLOORTIME терапії у психокорекційній роботі з дітьми із порушеннями аутистичного спектру. *Тиждень науки-2022: зб. наук. статей за матеріалами науково-практичної конференції серед студентів, викладачів, науковців, молодих учених і аспірантів* (м. Запоріжжя, 18-22 квітня 2022 р.). Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2022. С. 1642-1644.

4.33. Бочелюк В.Й., Турубарова А.В. Соціально-психологічні особливості самоактуалізації особистості в умовах пандемії COVID-19. *Actual priorities of modern science, education and practice: Proceedings of the XXI International Scientific and Practical Conference* (Paris, May 31-03 June, 2022). Paris: International Science Group, 2022. P. 714-719. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті соціально-психологічних особливостей самоактуалізації неповнолітніх в процесі їх соціалізації в умовах травматогенного соціуму).*

4.34. Турубарова А.В. Метод арт-терапії як засіб психологічної реабілітації підлітків з обмеженими функціональними можливостями, що переживають наслідки травматичних подій. *Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму: зб. наук. статей за матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Кам'янець-Подільський, 24-25 листопада 2022 р.). Кам'янець-Подільський: Навчально-реабілітаційний заклад вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут», 2022. С. 380-381.

4.35. Турубарова А.В. Напрями психореабілітаційної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах воєнного стану. *Стратегічні орієнтири освіти та реабілітації в умовах воєнного стану та повоєнного часу: проблеми, рішення, перспективи: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 26-27 жовтня 2023 р.). Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної навчально-реабілітаційної академії, 2023. С. 487-489.

4.36. Панов М.С., Турубарова А.В. Психологічна реабілітація дітей та підлітків з депресивними порушеннями. *Modern strategies of global scientific solutions: Proceedings of the V International scientific and practical conference* (Stockholm, December 27-29 2023). Stockholm, Sweden: International Scientific Unity, 2023. P. 368-373. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті специфіки процесу соціалізації неповнолітніх з афективними проблемами в умовах травматогенного соціуму).*

4.37. Турубарова А.В., Горшкова Г.В. Особливості сенсорного виховання дітей раннього віку в умовах війни в Україні. *Інноваційна педагогіка: наук. журн.* Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 62. Т. 1. С. 80-86. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні специфіки сенсорного*

розвитку дітей з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму).

4.38. Турубарова А.В., Клочкова Ю.В., Король А.В. Критерії та показники готовності логопедів до роботи з гетерогенними групами дітей. *Inclusion and diversity: наук. журн.* Суми: Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, 2024. Вип. 3. С. 77-81. *(Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні показників готовності фахівців до роботи з неповнолітніми з особливими освітніми потребами).*

4.39. Турубарова А.В. Реабілітаційний потенціал особистості: психологічний підхід. *Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір в умовах воєнного часу: зб. наук. статей за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених* (м. Запоріжжя, 18-19 квітня 2024 р.). Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної навчально-реабілітаційної академії, 2024. С. 593-594.

АНОТАЦІЇ

Турбарова А.В. Соціально-психологічні засади соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України. – Київ, 2024.

Дисертацію присвячено вивченню соціально-психологічних основ соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму.

Визначено концептуальні засади дослідження процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму (модель, принципи, компоненти, алгоритм, стратегії, технології) у соціально-психологічній парадигмі наукового знання. Розкрито соціально-психологічні проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами (в особистісному, міжособистісному та соціальному векторах), з їх систематизацією та артикуляцією витоків і змісту відповідних соціально-психологічних особливостей неповнолітніх зазначеної категорії, які випробовують травматогенні впливи. Запропоновано та операционалізовано структурно-функціональну модель соціально-психологічного супроводу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму, яка складається з організаційно-управлінського та практично-впроваджувального блоків і заснована на принципах мультидисциплінарності, системності, індивідуальності, позитивно-ресурсної діагностики, гуманізації, комплексності, безперервності супроводу (його спадкоємності і послідовності). Доведено необхідність і перспективність застосування проектно-модульного підходу до процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах

травматогенного соціуму (за діагностично-моніторинговим, організаційно-розвивальним, консультативно-корекційним, освітньо-просвітницьким модулями). Виявлено специфіку перебігу процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму (за рівнем психологічного реабілітаційного потенціалу у векторі ресурсності їх життєстійкості відповідно до його складових (емоційної стабільності, інтелектуального і мотиваційного потенціалу, особливостей оточення та широти спілкування, реабілітаційної компетентності); за їх особистісними особливостями та інтегральними соціально-психологічними характеристиками міжособистісних відносин).

Розкрито концептуально-методологічні основи багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами в умовах травматогенного соціуму, її зміст та організаційно-процесуальні засади успішності реалізації, з розробкою й імплементацією навчально-методичного і змістовно-технологічного забезпечення процесу соціалізації, виокремленням й обґрунтуванням принципів, методів, прийомів і психотехнологій соціально-психологічного супроводу цього процесу, а також соціально-психологічних умов і чинників (інтраперсональних та інтерперсональних) його оптимізації у травматогенному соціумі відповідно до різновиду інститутів соціалізації неповнолітніх з особливими освітніми потребами.

***Ключові слова:** неповнолітні з особливими освітніми потребами, соціалізація, психологічний реабілітаційний потенціал, ресурсність життєстійкості, соціально-психологічний супровід, травматогенний соціум.*

Turubarova A.V. Socio-psychological foundations for the socialisation of minors with special educational needs in a traumatogenic society. – Qualification scholarly work published as manuscript.

Dissertation for the degree of doctor of psychological sciences, speciality, 19.00.05 – social psychology, psychology of social work. Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University Ministry of Education of Ukraine. – Kyiv, 2024.

The dissertation is devoted to the study of the socio-psychological basis for the socialisation of minors with special educational needs in the conditions of a traumatogenic society.

It defines the conceptual foundations of the study of the socialisation process of minors with special educational needs in the conditions of a traumatogenic society (model, principles, components, algorithm, strategies, technologies) in the socio-psychological paradigm of scientific knowledge. The socio-psychological problems of socialisation of minors with special educational needs (in personal, interpersonal and social vectors) with their systematisation and articulation of the origins and content of the relevant socio-psychological characteristics of minors of the specified category exposed to traumatogenic influences are shown. A structural-functional model of socio-psychological support of the socialisation process of minors with special educational needs in the conditions of a traumatogenic society is proposed and operationalised, consisting of organisational-managerial and practical-implementation blocks and based on the principles of multidisciplinary,

systematicity, individuality, positive resource diagnostics, humanisation, complexity, continuity of support (its continuity and consistency). The necessity and perspective of applying a project-module approach to the socialisation process of minors with special educational needs under the conditions of a traumatogenic society (according to diagnostic-monitoring, organisational-developing, counselling-corrective, educational-pedagogical modules) has been proven. The specificity of the socialisation process of minors with special educational needs in the conditions of a traumatogenic society has been demonstrated (according to the level of psychological rehabilitation potential in the resource vector of their resilience in accordance with its components (emotional stability, intellectual and motivational potential, environmental characteristics); personal characteristics and integral socio-psychological characteristics of interpersonal relationships).

The conceptual and methodological foundations of a multi-level socio-psychological programme to optimise the socialisation process of minors with special educational needs in a traumatogenic society, its content and the organisational and procedural foundations for the success of its implementation, with the development and implementation of the pedagogical and methodological process, and the justification of the principles, methods, techniques and psychotechnologies of socio-psychological support of this process, as well as the socio-psychological conditions and factors (intra- and interpersonal) of its optimisation in a traumatogenic society depending on the type of institutions for the socialisation of minors with special educational needs are disclosed. The results of testing the programme confirm a 39.7% decrease in the number of minors with special educational needs with socialisation problems and an inadequate level of socialisation and a corresponding increase in their level of socialisation to an adequate level.

The generalisation of the results of the formative phase of the study in accordance with the diversity of institutions for the socialisation of minors with special educational needs made it possible to determine the leading socio-psychological conditions and to differentiate the socio-psychological factors (intra- and interpersonal) that influence the success of the socialisation process of these minors.

Key words: *minors with special needs, socialisation, psychological rehabilitation potential, vitality, resourcefulness, socio-psychological support, traumatogenic society.*

Підписано до друку 25.07.2024 р.
ф. 60х90/16, ум. др. арк. 1,9
Зам. 25/07/24-74/1, накл. 100 пр.
Друкарня Прінт Квік
м. Київ, вул. Леонтовича 9, оф. 65
т. (044) 235-0009, 235-7528
printquick@ukr.net